

RUTTKAY VERONIKA

„Már akár igazi akár ál”

Az Osszián és a naiv eposz problémái*

Éjszakák s tengerek állnak közöttünk,
s századok nagy változásai¹

Az ossziáni költészetre való utalás Aranynál már *Az elveszett alkotmány* kéziratában megjelenik. A Magyarok Istenének invokációjában, melyet később kihúzott az Első énekből, Arany megcsillagozta a „bárd” szót és jegyzetet fűzött hozzá:

Mint hogy azért, a mióta világ és benne szorult *bárd**
Létez, kezdve az ősi Homértól, ezredek óta
Mind a máj napig (bele-értvén a pipatöltő
Múzsát is), közösen meg tartott régi gyakorlat
Volna, Horác is (Pisókhöz: 140) e módot
Törvényül tenné, meghunyászkodni javallván
Illyenkor s valamely istenséghez folyamodni:

* *Bárd*. Így neveztettek azok, kik énekeikkel bárdolák a régi celta nép *bárdolatlan* erkölcsseit. Nem napnál világosabb innét, hogy

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült. A szerző köszönetet mond Dávidházi Péternek szakmai segítségéért. A szerző a KRE BTK Anglisztika Intézetének egyetemi docense.

¹ Jorge Luis BORGES, „Az első magyar költőhöz”, in Jorge Luis BORGES, *Az első magyar költőhöz: Válogatott művek*, ford. SOMLYÓ György, szerk. SCHOLZ László (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2015), 582.

mind *Ossián* a bárd, mind a gael nemzet valóságos törzsökös
*magyarok voltak?*²

Amire ez a hexameterekből és jegyzetből álló ironikus szakasz felhívja a figyelmet – a nemzeti hagyományok („*Magyarok Istene!*”) nemzetközi, egyúttal nyelvek közötti térben való megjelenésére, a nemzeti büszkeség szólamára, az eredet kétes hitelű előállítására és mindezek összefüggésére az eposzi hagyománnyal –, arról Arany életművének tetemes részében folytatja majd a gondolkodást, néhol humorosan, általában komolyan.

A *Naiv eposzunkban* az idomtéljesség fogalmának kidolgozását készítette elő azzal, hogy az eposz formagazdagságát pásztázta a világirodalomban:

A költészet tágas országában Caledoniától a Gangesig, Ossiantól a Mahabhárátáig számtalan formája tűnik fel az eposznak, s elszomorító kiskorúságra mutatna (mint nálunk olykor történt) valamely hősköltemény talpraesettségét egyedül a Virgil formái (sokszor csupan *vers*-formái) követéséből határozni meg. A klasszikai epopoeák eme ragyogó naprendszerén kívül még nagyon sok bolygó és üstökös kereng az elbeszélő poézis egén, melyek bár különböző irányban futnak, s különböző kördedségű utat írnak le, hogyiban mindnyájan egyeznek, hogy pályájok nem egyenes vonalként halad a sivár végtelenbe, hanem azon pontra, honnan kiindult, visszatér; vagy – mellőzve a kissé mindig biccentő hasonlítást – mindnyájan kerek egészzé, életműves költői alkotmánnyá hajlandók idomulni.³

Az *Osszián* ebben a szövegben a távoli, az idegen, a Naprendszeren kívüli (nem klasszikus) formák példajaként szerepel, amely mégis organikus egészként – „életműves költői alkotmány”-ként – ismerhető fel. Arany lírájában ugyanez a példa már nem a végtelen távlatok, hanem éppen a szűkösség vagy beszorítottság élménye kapcsán kerül elő, a lehangsúlyosabban néhány verse zárlatában. Így az *Ősszel* (1850) fásult kedvű költőjének a szobájában, ahol a vers végére elérünk a személyes költői hang és egyben az

² A szöveget a kézirat alapján közli: SZÖRÉNYI László, „Armida, a »csodanéember«,” in *Kösziklára építve: Írások Dávidházi Péter tiszteletére / Built Upon His Rock: Writings in Honour of Péter Dávidházi*, szerk. PANKA Dániel, PTKLI Natália és RUTTKAY Veronika, ELTE Papers in English Studies, 379–388 (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Angol–Amerikai Intézet Anglisztikai Tanszék, 2018), 380. Vö. ARANY János, *Az elveszett alkotmány: Toldi: Toldi estéje*, kiad. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 232–3.

³ ARANY János, „Naiv eposzunk”, in ARANY János, *Prózai művek 1: Eredeti szépprózai művek: Szépprózai fordítások: Kisebb cikkek: Tanulmányok: Iskolai jegyzetek*, kiad. KERESZTURY Mária, Arany János összes művei 10, 264–274 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 265–266.

odaértett hallgatóság/olvasóközönség felszámolásáig,⁴ vagy a *Kozmopolita költészet* (1877) utolsó soraiban:

De legyek, ha veszni sorsa,
Húnyó nép közt Osszián,
Inkább, hogysem *dalok korcsa*
Közönyös harmóniám!⁵

Margócsy István mutatott rá, hogy a magyar irodalomban

Csokonaitól kezdve Kisfaludy Sándoron át Tóth Lőrincig Osszián fontossága úgy emeltetik ki, mintha a mű a kelta nép és a gael nyelv kihalása révén a közelítő magyar nyelv-nemzet-halálnak lenne tanulságos analogonja.⁶

A *Kozmopolita költészet* zárata éppen ebbe a hagyományba illeszkedik. Érdemes mellé tenni Batsányinak (Osszián első magyar fordítójának) 1788-ban Teleki Józsefhez írt levelét:

Bárdussa akartam lenni magyar nemzetemnek, s a régi kelták történeteiben tükröt tartani polgártársaim eleibe; édes anyám nyelvén akartam siratni erkölcsünknek elhanyaglását, dicsőségünknek kimúlását! mert oly körülállásokban vagyunk, hogy, hacsak teljességgel el nem rontotta már szíveinket az idegen maszlag, szükségképpen meg kell illetődnünk egy Hazája veszedelmét oly érzékenyen kesergő öreg vitéznek szomorú panaszára.⁷

Az *Osszián* itt olyan kivételes „idegen” elem, mely a hazai költészetbe felvéve sem lesz „maszlag”, nem szül „korcs”-ot, hanem épp az elkorcsosulás ellen-szere. Batsányi másik metaforáját követve: „tükör”, mely lehetővé teszi a *saját*

⁴ Milbacher Róbert a *Selmai dalokat* állítja Arany szövege mellé, ez a régi bárdok szellemének hasonló megszólalásával zárul. Arany '50-es évekbeli lírájának alakulásában meghatározó szerepet tulajdonít az ossziáni bárdköltészetnek és az emlékezőközösség pusztulásának. Lásd MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Ligatura (Budapest: Ráció Kiadó, 2009), 237–244.

⁵ ARANY János, „Kozmopolita költészet”, in ARANY János, *Kisebb költemények*, szerk. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 1, 347–348 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 348.

⁶ MARGÓCSY István, „Kazinczy Osszián-fordítása, posztmodern szemmel”, *Irodalomtörténet* 90, 4. sz. (2009): 413–427, 415.

⁷ BATSÁNYI János, *Verseik*, kiad. KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor, Batsányi János összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1953), 529.

megismerését és megmutatását.⁸ Az ossziáni világ Batsányi és Arany szövegében talán azért alkalmas erre a szerepre, mert a magyartól térben és időben távol esik, mi több, fő narratívája nem a hódításé, hanem a vereségé, a zárlaté.⁹ Arany versében tehát (látszólag legalábbis) nem olyan fenyegető, mint a kortárs „világköltészet”.¹⁰ A régi kelták a *Kozmopolita költészet* megírásának idején már amúgy sem divatosak, de a csaknem évszázados recepciónak köszönhetően szinte hazainak tekinthetők, mondhatni „törzsökös magyarok” lettek.¹¹ Ugyanakkor az Ossziánnal való azonosulás éppen a fenyegetett, a pusztuló – de nem „korcs” – hagyománnyal való azonosulás narratívájába írja bele a verset. A verszárlat paradoxona, hogy épp azáltal, hogy az azonosulás lehetőségét veti fel és fogadja el feltételelesen („De legyek, ha veszni sorsa”), ki is zárja ugyanezt: hiszen ha van költő, aki biztosan nem hivatkozhat külföldi mintákra, akkor az éppen a legendás Osszián, akit már James Macpherson az autochton kultúrafejlődés reprezentánsaként alkotott meg.¹²

⁸ Saját és idegen összefüggéseiről vö. S. VARGA Pál, „Az emberiség az interkulturális paradicsomba megy: Az idegenségtudomány vezérfogalmairól és témaköreiről”, in S. VARGA PÁL, *Az újrászótt háló: Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban*, 203–224 (Budapest: Ráció Kiadó, 2014). EISEMANN György, „Az idegenség elsajátítása – a saját idegensége (Identitás és individualitás feszültsége a romantikus és modern lírában)”, *Műhely* 37, 5–6. sz. (2014): 103–107.

⁹ Az *Ossziánról* mint a „vesztések” eposzáról lásd David QUINT, *Epic and Empire: Politics and Generic Form from Virgil to Milton*, Literature in History (Princeton: Princeton University Press, 1993), 343–361.

¹⁰ A *Világköltészet* a vers egyik címváltozata volt, vö. ARANY, *Kisebb költemények*, 539.

¹¹ A magyar Osszián-recepcióról a legjobb új összefoglalás: Gabriella HARTVIG, „Ossian in Hungary”, in *The Reception of Ossian in Europe*, ed. Howard GASKILL, The Athlone Critical Traditions Series: The Reception of British Authors in Europe, 222–239 (London–New York: Thoemmes Continuum, 2004); HARTVIG Gabriella, „Ossziáni fordítások a Magyar Múzeumban”, in *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, A magyar irodalom története 1, 627–642 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007). Lásd még a Batsányi-kritikai kiadás gazdag jegyzetanyagát: BATSÁNYI, *Verssek*, 526–550. A magyar bárdköltészeti hagyományról lásd PORKOLÁB Tibor, „A »dicsőség temploma«-képzet és a bárdköltészeti szerephagyomány”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 106, 1–2. sz. (2002): 112–154; HÁSZ-FEHÉR Katalin, „A »nemzeti szentimentalizmus« programjának egyik forrása: az osszianizmus”, in *Serta Pacifica: Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára*, szerk. ÁRMEÁN Otília, KÜRTÖSI Katalin, ODORICS Ferenc és SZÖRÉNYI László, 209–220 (Szeged: Pompeji Alapítvány, 2004); VADERNA Gábor, „A bárdköltészet lehetőségei: Berzsenyi Dániel 1803-as költeményei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119, 6. sz. (2015): 721–768.

¹² Macpherson már a *Fingal*-hoz írt 1765-ös értekezésében hangsúlyozza az idegen befolyás hiányát: „Ha tehát más nemzetek [például görögök és germánok], kiket gyakran igazott le ellenség vagy telepesekek küldtek és fogadtak be, olyan hosszú ideig romlatlanul meg tudták őrizni szóbeli hagyomány révén a törvényeiket és történelmüket, akkor még sokkal inkább

Saját és idegen egymásba fordítása ezekben a szövegekben arra utal, hogy Arany költői és teoretikus önmeghatározásában más művek mellett az *Ossziánnak* is fontos szerep jutott, mégpedig éppen a nemzeti költőről, a népköltészetéről és a népeposzról való gondolkodásában. A „naiv eposz” eme különleges és világszerte sokat tárgyalt példájának Arany nemcsak a verseiben, de kritikai írásaiban is újra és újra figyelmet szentelt, ahogyan korábban Toldy Ferenc és Erdélyi János is. Utóbbi a *Népdalok és mondák* bevezetésében Arany tanulmányának kiindulópontját előlegezte:

Némelyek szerint maga Homér, de mult században Ossian énekei, legujabban pedig a finn hősköltemény: Kalervalva [!], 32 énekben, szinte illy változó előadás, a nép ajka után íraték le, s adaték ki. Bár több volna efféle és ekkép szerkeszteni valónk nekünk magyaroknak is!¹³

A „szóbeli eposz” oximoronnak tűnő műfaja kapcsán Joep Leerssen egy tanulmányában az erről szóló diskurzus nemzetköziségét hangsúlyozta; példái arra mutatnak, hogy „a »nemzetileg« autentikus népi kultúra iránti mély elkötelezettség valójában transznacionális hálózatok mentén” alakult ki Európában.¹⁴ Természetesen a magyar „naiv eposz” keresése sem volt független a külföldi fejleményektől – hiszen Aranyt is cseh régiségek kiadása ösztönözte az erről szóló tanulmány kidolgozására,¹⁵ tágabb értelemben pedig az

valószínű, hogy az ősi skótok – e külföldi keveredéstől annyira mentes nép, mely olyan erősen kötődik ősei emlékéhez – bárdjaik énekét rendkívül tisztán őrizték meg.” („If other nations then, that had been often overrun by enemies, and had sent abroad and received colonies, could, for many ages, preserve, by oral tradition, their laws and histories uncorrupted, it is much more probable that the ancient Scots, a people so free of intermixture with foreigners, and so strongly attached to the memory of their ancestors, had the works of their bards handed down with great purity.”) James MACPHERSON, „A Dissertation concerning the Antiquity, &c. of the Poems of Ossian the Son of Fingal”, in *The Poems of Ossian and Related Works*, ed. Howard GASKILL, intro. Fiona STAFFORD, 43–52 (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1996), 50. (Saját fordítás). Macpherson az értekezést 1773-ban átdolgozta „A Dissertation concerning the Aera of Ossian” címmel, így szerepel számos későbbi kiadásban.

¹³ ERDÉLYI JÁNOS, *Népdalok és mondák* (Pest: Kisfaludy Társaság, 1846), xii.

¹⁴ JOEP LEERSSEN, „Oral Epic: The Nation Finds a Voice”, in *Folklore and Nationalism in Europe during the Long Nineteenth Century*, ed. Timothy BAYCROFT and David HOPKIN, 11–26, *National Cultivation of Culture* 4 (Leyden: Brill, 2012), 13.

¹⁵ A *Naiv eposzunk* megírásának körülményeiről lásd: ARANY, *Prózai művek* 1, 608–9, illetve ARANY JÁNOS, *Tanulmányok és kritikák*, 2 kötet, második, javított kiadás, vál., szerk., jegyz. S. VARGA PÁL, Csokonai Könyvtár: Források (Régi kortársaink) 4 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 2:488. A cseh „régiségekről” legújabban: BERKES TAMÁS, „A Hanka-féle *Kéziratok* egykor és ma”, in *Kösziklára építve*, 22–28. Lásd még Arany *Régi dán balladák* (1860) című

a nemzetközi kulturális színtér, melyben a „Csak nekünk nincs semmink!!” felkiáltása megszülethetett.¹⁶ A jelen dolgozat ebben az összefüggésben az *Osszián* körüli nemzetközi diskurzust vizsgálja, különös tekintettel annak egyik alapproblémájára és legfőbb médiumára, a fordításra. Megjegyzéseim ezzel kapcsolatban szükségképpen egyoldalúak és részlegesek lesznek: egyrészt, mert Arany vizsgált szövegeinek elsősorban az *Osszián*hoz köthető helyeire figyelek, másrészt, mert a szerteágazó ossziáni diskurzusból olyan vonatkozásokat igyekszem kiemelni, melyekre Arany reagált vagy reagálhatott.

A képzelet ideje: az *Osszián* és a historista irodalomszemlélet

Abban az időszakban, amikor Arany a *Toldit* befejezte, elnyerte érte a pályadíjat, majd *Az elveszett alkotmányt* is nyomdába küldte (kihúzza a fenti invokációt), vagyis 1846–47-ben, Aranynek Szilágyi Istvánnal folytatott levelezéséből egy intenzív világirodalmi olvasóprogram körvonalai rajzolódnak ki. A levelekben többek közt szó van Szophoklész és Shakespeare fordításáról, de amint Arany megpendíti a népies eposz lehetőségét („Mi volna az ha az ember népies hős költeményt írna? Szokatlan ugy-e? de azért talán menne?”),¹⁷ Szilágyi azonnal előáll az ebben a témában releváns nemzetközi példákkal. Említik a „*Nibelungen Noth*”-ot, Homéroszt, a zsidó költészetet és Ossziánt – általában a fordítás összefüggésében. Így Arany például azt írja Szilágyinak a *Nibelungenlied*ről: „röla más emlékezetem nincs, mint hogy érthetetlen ó német nyelven van írva. Szeretném olvasni német fordításban.”¹⁸ Az Őszövet-

tanulmányát, melyben a *Naiv eposzuk* több fontos megállapítását megtaláljuk: ARANY János, „Régi dán balladák”, in ARANY János, *Prózai művek 2: 1860–1882*, kiad. NÉMETH G. Béla, Arany János összes művei 11, 20–25 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968).

¹⁶ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1857. ápr. 19., in ARANY János, *Levelezése (1857–1861)*, kiad. KOROMPAY H. János, Arany János összes művei 17, 49–52 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 51. A nemzetközi színterről lásd SZILI József, „Személyes jelenlét és líra a *poeta doctus* naiv eposzában”, in SZILI József, „*Légy, ha birsch, te „világköltő”...*”: *A magyar líra a XIX. század második felében*, 39–62 (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), 39–40.

¹⁷ Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1847. jan. 9., in ARANY, *Levelezése (1828–1851)*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 15, 41–43 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 42.

¹⁸ Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1847. ápr. 2. in ARANY, *Levelezése (1828–1851)*, 75–79, 77.

ség verseit maga Szilágyi fordította magyarra, és ezt Arany helyeselte: „Zsidó költemények! ugy, ugy! mindent a mi szép. Most van ideje klasszikai egyszerű szépségekre törekedni: nehogy elsodorja az embert a dagálytenger.”¹⁹ Ahogy ez a példa is mutatja, mindezek a szövegek egy határozott esztétikai értékrend felől nézve, egyazon fogalmi keretbe illeszkedve jelennek meg a levelezésben. Ezt a keretet legelőször is Herder népköltészetéről szóló elméleteiben lehet kijelölni (hiszen az Arany levelezésében fölmerülő műveket ő is fordítja illetve tárgyalja mint népköltészeti alkotásokat), de mindjárt érdemes kiemelnünk, hogy Herder a népdal fogalmát éppen az *Osszián* egy német fordítása kapcsán dolgozta ki részletesen 1771-ben írt, 1773-ban publikált írásában.²⁰ A *Levélváltás Ossziánról és a régi népek dalairól*, mely Imre László szerint valószínűleg Aranyra is hatott,²¹ az Osszián-kutató Howard Gaskill szerint tulajdonképpen a műfordítás kérdéseiről szóló értekezés.²² Herder mindenekelőtt azt akarja megmutatni, miért nem jó megoldás hexameterben fordítani az ossziáni szövegeket, ahogyan azt a bécsi Michael Denis, az első teljes német fordítás szerzője tette.²³ Ehhez azonban Herdernek el kell magyaráznia, miért is sajátosak ezek és az ezekhez hasonló szövegek – a népköltészet meghatározása itt egy műfordítási problémából nő ki.

Herder mögött azonban két másik kritikust is érdemes figyelembe venni: az angol Robert Lowth püspököt és Hugh Blair edinburgh-i retorikaprofesszort, akiknek a munkásságát Herder jól ismerte. Robert Lowth először latinul, majd angolul megjelenő könyve, a *De sacra poesi Hebraeorum* (Előadások a héberek szent költészetéről) az Oxfordi Egyetemen 1741-től tartott előadásait gyűjtötte egybe. Ezekben Lowth részletesen demonstrálta, hogyan lehet az Ószövetséget (nép)költészetként, vagyis egy történetileg meghatározott közösség mindennapi életének, szokásainak és hitvilágának kontextusában olvasni. Herder az *Énekek Éneke* fordítása kapcsán majd vitába száll

¹⁹ Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1847. jan. 31., in ARANY, *Levelezése (1828–1851)*, 46–48, 48.

²⁰ Modern kiadása: Johann Gottfried HERDER, „Auszug aus einem Briefwechsel über Ossian und die Lieder alter Völker”, in Johann Gottfried HERDER, *Von deutscher Art und Kunst: Einige fliegende Blätter*, Hg. Hans Dietrich IRMSCHER, 7–62 (Stuttgart: Reclam, 1995).

²¹ IMRE László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*, Csokonai Könyvtár 9 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996), 55.

²² Howard GASKILL, „Ossian, Herder, and the Idea of Folk Song”, in *Literature of the Sturm und Drang*, ed. David HILL, The Camden House History of German Literature 6, 95–116 (Rochester, NY: Camden House, 2003).

²³ Michael DENIS, übers., *Die Gedichte Ossians, eines alten celtischen Dichters*, 3 vols. (Wien: Trattner, 1768–69).

vele, mert szerinte még mindig túl mereven ragaszkodik a klasszikus mintákhoz, amikor például különféle ódákat különböztet meg a Bibliában. Ám összességében mégis Lowth lekötelezettje, ahogyan *Vom Geist der Ebräischen Poesie* (A héber költészet szelleméről; 1782–83) című munkája is bizonyítja. Lowth egészen új, egyszerre komparatív és kulturális szemléletet honosított meg a bibliakritikában. Elemezte a próféciák fenségességét, kiemelte a megszemélyesítést mint a legmagasabb rendű alakzatot, miközben fellazította és átalakította a klasszikus retorikai kategóriákat, hogy megmutassa, hogyan lehet „egyszerű, dísztelen” nyelven „majdnem kimondhatatlan fenségességet” elérni.²⁴ A mai irodalomtörténet leginkább azért emlegeti, mert a klasszikus metrikai felfogást is újraértelmezte, és a bibliai parallelizmusok részletes elemzése nyomán a versritmust olyan komplex rendszerként írta le, amelyben a hangzáson túl a szintaxis és a szemantikai struktúra is szerepet játszik.

Az ossziáni töredékeket 1760-ban prózában, illetve „mértékes” (gondolatritmusos) prózában közreadó James Macpherson maga is hallgatta Lowth előadásait.²⁵ Hugh Blair pedig – Macpherson vállalkozásának fő támogatója – 1762-től már az Edinburghi Egyetem retorikaprofesszoraként tartott előadásaiban²⁶ a héber költészet kapcsán rövid kivonatát adta Lowth nézeteinek.²⁷ Ezeket az előadásokat Arany is olvasta Kis János fordításában; a nagykörösi könyvtárból 1851-ben, 1853-ban és 1856-ban is kölcsönözte a köteteket.²⁸ *A magyar nemzeti vers-idomról* (1856) szóló tanulmányában el is magyarázza a gondolatritmus három alapvető típusát (párhuzamos, ellentétes, összerakó vagy „összerakó-haladványos”), melyek az „ősregi héber költészet”-re jellem-

²⁴ Idézi James ENGELL, „Robert Lowth, Unacknowledged Legislator”, in James ENGELL, *The Committed Word: Literature and Public Values*, 119–140 (University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1999), 120.

²⁵ ENGELL, „Robert Lowth...”, 124.

²⁶ Hugh BLAIR, *Lectures on Rhetoric and Belles Lettres*, 2 vols. (London and Edinburgh: W. Strahan, T. Cadell and W. Creech, 1783).

²⁷ ENGELL, „Robert Lowth...”, 124. Vö. a „A' zsidó poesisról” szóló előadás bevezető szavaival (Kis János fordításában): „A' kik azzal [a régi zsidó költéssel] meg akarnak esmerkedni, azoknak nem kell olvasatlanul hagyni Lowthnak nagy becsű munkáját: »de sacra poesi Hebraeorum«, mellyből ezen leczkében én is sok észrevételeket kölcsönzök.” BLAIR Hugo, *Rhetorikai és esztetikai leczkéi*, Némelly kihagyásokkal és rövidítésekkel, ford. Kis János, 2 köt. (Buda: A magyar Királyi Egyetem' betűivel, 1838), 2:228.

²⁸ ARANY János, *Hivatali iratok 1*, kiad. DÁNIELISZ Endre, GERGELY Pál és TÖRÖS László, Arany János összes művei 13 (Budapest: Akadémiai, 1966), 231–233.

zőek, majd megmutatja, hogy magyarul is használatosak.²⁹ Kis fordításában erről például a következőket olvashatta:

minden periodus két egymáshoz alkalmazott 's többnyire egyenlő tagokra osztatik: mellyek mind az értelemre, mind a hangra nézve egymásnak felelnek. Az első tagban valamely gondolat fejeztetik ki; 's a' másodikban ugyan az a' gondolat más szókkal bővítettik vagy ismételtetik; vagy néha az ellenkező gondolat következik.³⁰

Horváth Iván 1972-ben írt alapvető tanulmányában megállapította a lowth-i és aranyi felosztás hasonlóságát, de kijelentette: „Egyetlen adatunk sincs arra, hogy Arany ismerte volna Lowth-t.”³¹ Legújabbán Balogh Piroska vizsgálta a kérdést, aki szerint Arany „nemcsak ráértett a parallelizmus-elmélet szemléletére, hanem Lowth jelentőségére esztétikaelméleti forrásainak sokasága hívta fel a figyelmét”.³² Ezek között Hugh Blairnek kiemelt szerepe lehetett – erre utal, hogy Arany a nagykorúsi években többször is tanítványai figyelmébe ajánlotta.³³

²⁹ ARANY János, *A magyar nemzeti vers-idomról*, in ARANY, *Prózai művek* 1, 218–258, 221–222. Hugh Blair, akárcsak Lowth, zene és költészet egységéből indul ki – ez is inspirációt jelenthetett Arany számára (például: „S ekképen ő poesisok muzsikába lévén téve, természet szerint egymásnak felelő strophákra és antistrophákra oszlott”; BLAIR, *Rhetorikai és aesthetikai leczkái*, 2:230).

³⁰ Uo., 2:229.

³¹ HORVÁTH Iván, „A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben (Földtől Aranyig)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 76, 3. sz., (1972): 290–306, 297. Horváth szerint Arany legvalószínűbb közvetlen forrása H. Jolowicz *Der poetische Orient* című antológiája, melyben minden általa használt példa megtalálható. Elismerve e gondolatmenet meggyőző erejét, a fentiekben arra hívom fel a figyelmet, hogy Blair előadásain keresztül Arany szintén megismerkedhetett Lowth-tal, bár a példáit nem innen veszi. Vö. még S. Varga Pál megjegyzésével, mely szerint az egyik Arany által használt példa (Mózes 4. 23–24.) előfordul Kölcsey *A' Poésisről* című írásában is. ARANY, *Tanulmányok és kritikák*, 2:492–493.

³² BALOGH Piroska, „»Hát még egy harmadik nincs: aestheticé?«: A Széptani jegyzetek esztétikatörténeti olvasatai”, *Irodalomtörténet* 98, 4. sz. (2017): 419–431, 429.

³³ Irodalomtörténeti áttekintésében Arany megjegyzi, hogy Kis János „művei közül Blair Hugó fordítása nagyon ajánlható az ifjúságnak”. ARANY János, *A magyar irodalom története rövid kivonatban*, in ARANY, *Prózai művek* 1, 446–531 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 514. Tisza Domokost 1852. jan. 1-én kelt levelében biztatja Blair tanulmányozására. Lásd: Arany János Tisza Domokosnak, Nagykőrös, 1852. január 1., in ARANY János, *Levelezése (1852–1856)*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, Arany János összes művei 16, 9–12; 806–807 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 11; 807. Wohl Jankának később ajánlja, lásd Arany János Wohl Jankának, Nagykőrös, 1858 és 1860 között, in ARANY János, *Levelezése (1866–1882)*, kiad. KOROMPAY H. János, Arany János összes művei 19, 503–504 (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015), 503; 922.

De „A' zsidó poesisről” szóló előadás elsősorban nem is a ritmus kérdésével foglalkozik. Stilisztikai tekintetben Blair újra és újra kiemeli (még mindig Lowth nyomán), hogy az egyszerűség a valódi fenségesség záloga: „Mind den nemzetek' eredeti régi költői többnyire egyszerű és rövid előadásúak. A' mi felesleges bőség a' stylusban van, az a' későbbi utánzókból származott.”³⁴ Amikor Arany idézett levelében a zsidó verseket fordító Szilágyinak a „dagálytenger”-rel szemben a „klasszikai egyszerű szépségek”-et emlegette, akár erre is gondolhatott.³⁵ Az ősi költészet egyszerű fenségessége, erőteljes, szenvedélyes volta és a közösség életében gyökerező, azt alakító jellege olyan lowth-i alaptételek, amelyek – kiegészítve az aberdeeni Thomas Blackwell Homérosszal kapcsolatos nézeteivel,³⁶ valamint a történelem stadiális jellegről szóló, a skót felvilágosodás több szerzője által kidolgozott elmélettel³⁷ – az *Ossziánnak* már a megírásakor és mindjárt utána, első megjelenésétől kezdve közvetlen értelmezési keretét adták.

A gondolat, hogy egy adott népcsoport kulturális kifejezőmódja a rá jellemző társadalmi struktúra és termelési forma függvénye, a skót felvilágosodás egyik legalapvetőbb, messzire vezető belátása volt, mely Skóciában a még feudalisztikus felföld és a polgári modernség fellegvárai, főként Edinburgh közötti kulturális szakadéknak, tehát az egyenetlen fejlődésnek a mindennapos tapasztalatából született meg. A többek között Adam Smith, Adam Ferguson, Lord Kames és John Millar által kidolgozott stadiális modell szerint a történelem egy adott pontján a különböző népek kultúrája nem összemérhető, diakronikusan viszont hasonló fejlődési stádiumokat követ. Míg a szakaszok számát és jellegét tekintve különböző megoldások születtek, az emberiség „gyermekkorát” általában a képzelet és a szenvedélyek korának tekintették. Ahogyan Takáts József fontos tanulmányában fölhívta rá a figyelmet, ez a gondolatrendszer a magyar irodalomban is hatott, méghozzá

³⁴ BLAIR Hugo, *Rhetorikai és esztetikai leczkái*, 2:232.

³⁵ Mivel csak későbből (1851) van adatunk arról, hogy Arany Blair kötetét kikölcsönözte, ez a kapcsolat csupán feltételes, esetleg közvetett.

³⁶ THOMAS BLACKWELL, *An Enquiry into the Life and Writings of Homer* (London, 1735). Blackwell Homéroszt a népével egységben élő, ihletett vándorénekesként írja le, de az eposzok kollektív szerzőségét is felveti. Hatásáról lásd Fiona J. STAFFORD, *The Sublime Savage: A Study of James Macpherson and the Poems of Ossian* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1988), 26–37.

³⁷ A stadiális történelemszemlélet gazdag szakirodalmából lásd például: Harro M. HÖPFL, „From Savage to Scotsman: Conjunctural History in the Scottish Enlightenment”, *Journal of British Studies* 17, 2. sz. (1978): 19–40.

Blairnek az *Osszián*ról írt, először 1763-ban publikált értekezése révén.³⁸ Ez a szöveg számos későbbi *Osszián*-kiadásban szerepelt, így például Denis is lefordította németre, akinek fordításait nemcsak Herder, de Batsányi és Kazinczy is forgatták,³⁹ eredeti nyelven pedig része volt az 1847-es Tauchnitz-kiadásnak, mely Voinovich Géza szerint Aranynek is megvolt.⁴⁰ Blair ebben a tanulmányában leszögezte, hogy „bár Homérosz több mint egy évezreddel *Osszián* előtt élt, de nem a világ kora, hanem a társadalom állapota alapján kell ítélnünk hasonló korokról”.⁴¹ Mindkét költő alkotásai a legősibb stádium – a képzelet kora – jegyeit hordozzák, ámbár talán már e korszak vége felé, átmeneti időben keletkeztek.⁴² A fejlődés során ugyanis „az értelem (understanding) fölébe kerekedik a képzeletnek (imagination); s az emberek gyakrabban használják értelmüket mint képzeletüket”.⁴³ Blair ennek alapján szélesíti ki a Lowth által elkezdett vizsgáldást:

Ezért joggal remélhető, hogy minden nép régiségei között találunk költeményeket. Az is valószínű, hogy kiterjedt kutatás eredményeképpen bizonyos mértékű hasonlóságot fedeznénk fel a legősibb költői alkotások között, füg-

³⁸ TAKÁTS József, „Politikai nyelvek a *Nemzeti hagyományokban*”, in *Szívből jövő emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról*, szerk. FÓRIZS Gergely, Hagymányfrissítés 1, 39–52 (Budapest: reciti, 2012). Eredeti megjelenése: TAKÁTS József, „Politikai nyelvek a »Nemzeti hagyományok«-ban”, *Holmi*, 23, 9.sz. (2011): 1088–1096.

³⁹ Lásd erről HARTVIG, „*Ossian* in Hungary”; HÁSZ-FEHÉR, „A »nemzeti szentimentalizmus«...”.

⁴⁰ *The Poems of Ossian, Translated by James Macpherson, Esq.: with Dissertations on the Aera and Poems of Ossian: and Dr. Blair’s Critical Dissertation* (Leipzig: Bernhard Tauchnitz, 1847). Voinovich szerint „Arany figyelemmel olvasta Blair bevezetését s megjelöli azt a helyet, hol a hasonlatokról beszél.” VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza 1849–1860* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1931), 22. Lásd még uo., 23: „*Ossian* is Tauchnitz-kötetben van megkönyvei közt.”

⁴¹ Hugh BLAIR, „Kritikai értekezés *Osszián* költeményeiről: Részlet”, in *A skót felvilágosodás: Morálfilozófiai szövegyűjtemény*, ford. SCHMIDEG Ádám, vál., szerk., utószó HORKAY HÖRCHER Ferenc, 159–174 (Budapest: Osiris Kiadó, 1996), 173.

⁴² Blair érvelése valójában két álláspont között ingadozik: *Ossziánt* egyrészt a legősibb korszakhoz köti, amikor a vadászaton kívül még éppen hogy csak megjelentek a legeltető életforma első jelei, másrészt (ezen belül?) egy pallérozottabb, morálisan fejlettebb kor jegyeit mutatja ki benne, amit a bárdok és druidák működésének tulajdonít. Erről lásd Steven RIZZA, „A Bulky and Foolish Treatise? Hugh Blair’s *Critical Dissertation* Reconsidered”, in *Ossian Revisited*, ed. Howard Gaskill, 129–146 (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1991), 134–137. Homérosz művei Blackwell szerint a pásztori életforma hanyatlásának és a kereskedelem térnyerésének idején keletkezettek. Lásd Marilyn BUTLER, *Mapping Mythologies: Countercurrents in Eighteenth-Century Poetry and Cultural History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 90.

⁴³ BLAIR, *Kritikai értekezés...*, 160.

getlenül attól, honnan származnak. [...] Persze az éghajlat és a géniusz miatt előfordulhatnak majd különbségek; de az emberiség később sohasem bír olyan hasonló vonásokkal, mint a társadalom kezdetén. Ezt követő fordulatai teremtik meg a nemzetek közti alapvető eltéréseket; egymástól gondosan elválasztott csatornába terelik az emberi géniusz és morál azon áramát, mely eredetileg egy forrásból eredt. Amit már régóta keleti költői vénának szoktunk nevezni, csak mert a legkorábbi költői művek egy része keletről érkezett hozzánk, az valószínűleg semmivel sem inkább keleti, mint nyugati – inkább egy korra jellemző, mint egy vidékre; és valamilyen mértékben egy bizonyos időszak minden nemzetére jellemző. Úgy tűnik, ezt figyelemre méltóan bizonyítják Osszián művei.⁴⁴

Retorikai előadásában Blair ugyanazokat a vonatkoztatási pontokat használja, mint értekezésében: az ősi héber költészetet, Homéroszt, valamint az észak-amerikai indiánok kultúráját. Utóbbira már csak a fejlődés szinkrón egyenlenségének és diakrón hasonlóságainak érzékeltetése miatt is szüksége van. Mindezek kapcsán itt is kijelenti: „Az emberek a’ társaságok gyermeki korában a’ képzelmenyek’ ’s szenvedelmek’ uralkodásának nagy mértékben alája vagynak vetve.”⁴⁵ Az *Ossziánnak* itt nem szentelt hosszas figyelmet, bár talán éppen ez teszi meggyőzővé a mű elszórt említéseit, hiszen amikor mégis erről van szó az előadásokban, szinte kizárólag olyan minőségeket nevezett meg, melyeket egyrészt az Ószövetségben, másrészt Homérosznál is megfigyelt: mindenekelőtt az egyszerűség és fenségesség együttes jelenlétét. Homérosz „minden nagy költők között stylusában legegyszerűbb ’s leginkább hasonlít az ó testamentom’ költői részeinek stylusához”⁴⁶ – állapította meg. Arany Szilágyinak majd így ír Homérosz „tej mézzel folyó, népi költemény”-eiről: „Bennök az egyszerűség a költői fenséggel párosulva van”.⁴⁷ Ossziánnál Blair megtalálja a fenséges élményét kiváltó szaggatott stílus összetevőit is:

Ó a’ régi idők’ egyszerű ’s tiszteletre méltó beszédmódját teljes mértékben bírja. A’ figyelmet nem oszlatja el felesleges és buja ékességekkel, hanem képeit olly gyorsan ’s röviden hinti el, hogy lehetetlen szivre nem hatniok.⁴⁸

⁴⁴ Uo., 161.

⁴⁵ BLAIR, *Rhetorikai és esztetikai leczkéi*, 1:116.

⁴⁶ Uo., 2:269.

⁴⁷ Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1847. ápr. 2., in ARANY, *Levelezése (1828–1851)*, 77.

⁴⁸ BLAIR, *Rhetorikai és esztetikai leczkéi*, 1:70.

Természetből vett hasonlataira is fenségesség és egyszerűség jellemző,⁴⁹ emellett kiemelkedő a megszemélyesítés és az apostrophé (olykor együttes) alkalmazása, melynek Blair szerint (Lowth és mások nyomán) „csak szenvedélynek vagy erős megindulásnak nyelve”-ként van helye a költészetben.⁵⁰ Mindezen meglátások kumulatív ereje szinte kikényszeríti a következtetést, hogy Osszián költeményei éppúgy a képzelet korának, az emberiség gyermekkorának szülöttei, mint Homérosz vagy az ószövetségi költők alkotásai.

A már idézett Joep Leerssen az *Osszián* legnagyobb hatású vívmányának éppen a historista irodalomszemlélet megalapozását tekinti, mely majd kétfelé ágazik a költészet és a történeti filológia irányába, ám Macpherson töredékeinek megjelenésekor a kettő még együtt áll.⁵¹ Leerssen szerint ezt a szemléletet, mely jelentős mértékben az ossziáni szövegek recepciójával együtt artikulálódott, három alapfeltevés jellemzi: a) hogy az európai kultúra természetes módon különböző hagyományokra tagolódik, melyeket különálló nyelvek tesznek egyedivé; b) hogy ezen „nemzeti irodalmak” mindegyike egymással párhuzamos, stadiális fejlődésen megy keresztül, a primitív népi eredettől a kozmopolita kifinomultságig; c) hogy a primitív eredet minden irodalom esetében egy eposzban ölt testet, melynek *témája* a nemzet kollektív történetének egy meghatározó epizódja, *formája* pedig szoros kapcsolatban áll a nemzet szóbeli, anonim, közösségi hagyományával.⁵² Ennek a gondolatrendszernek a teljes kidolgozása a 19. század folyamán, nemzetközi szinten megy végbe, de Blair retorikai előadásai, illetve Ossziánról írt értekezése már csírájukban hordozták mindegyik alapfeltevést, azokkal a bizonytalanságok-

⁴⁹ „De a' fönnséges tulajdonképen a' természet' és társaság' durvább jelenései között, millyeneket Ossian fest, a' kősziklák, hegyről lerohanó vizek, forgó szelek 's ütközetek között talál helyet; 's az ilyen fönnséges természeti módon párosul az olly komoly és ünnepélyes elmével, millyennel a' Fingál' éneklője magát megkülönbözteti. »Mint az ősz' komor szélveszei két zúgó halmokról rohannak a' völgybe, ugy közelítenek egymáshoz a' hósek. Mint két sebes folyamok a' magas kősziklákról esve, egymással összetalálkoznak 's összelegyednek, 's a sik mezőn elzuhognak, ugy rohantak egymásra az ütközethen durván, hevesen és komoran Lochlin és Inisfaíl.” BLAIR, *Rhetorikai és esztetikai leczkái*, 1:70. Az *Értekezésben* Blair hosszan tárgyalja ezeket a hasonlatokat; ez az a rész, amit Voinovich szerint Arany megjelölt a saját Tauchnitz-kiadásában.

⁵⁰ BLAIR, *Rhetorikai és esztetikai leczkái*, 1:312. A gondolatot Blair ezzel folytatja: „Ossian' költeményei tele vagynak ezen képnek szebbnél szebb példáival: 'Sirj a' süvöltő szélveszek' sziklái felett, oh Inistor' leánya!' etc.”. Uo., 1:312.

⁵¹ Joep LEERSSEN, „Ossian and the Rise of Literary Historicism”, in GASKILL, *The Reception of Ossian in Europe*, 109–125.

⁵² Uo., 124.

kal és belső ellentmondásokkal együtt, melyek a magyar „naiv eposz”-ról való gondolkodás alakulására is hatással voltak.

Az ősi eposz modern köntöse

Szontagh Gusztáv 1839-es recenziója Blair előadásairól a 19. századi magyar irodalomkritika fontos vitáját indította el az eposz korszerűségével kapcsolatban, ezt pedig már Dávidházi Péter is Arany naiv eposzról való gondolkodása előzményeként kezelte.⁵³ Szontagh a skót szerző nézeteit a magyar költészet fejlődésére is kiterjesztette, ahogyan más összefüggésben már a fordító is kitért a magyar sajátosságokra.⁵⁴ A közte és Toldy Ferenc között zajló vita újra és újra ugyanahhoz a két kérdéshez tért vissza: melyik életszakaszban van tulajdonképpen a magyar kultúra és milyen mértékben determinálja ez a költői teljesítményt? Szontagh szerint Blair könyve, „ha nem legújabb is, de a későbbi ily nemű munkák által felül nem haladtatott”, „klasszikai becsűnek” tartható.⁵⁵ A kritikában Blairnek az ossziáni szövegek kiadásában való közreműködését nem említette, de a probléma, amelyre felhívta a figyelmet, ebbe az irányba mutat: a hősköltemény és az irodalmi historizmus – emögött pedig a stadiális történelemszemlélet – alapkérdései felé. Blair előadásaiban a műfajok közül az eposzt nevezi a legfenségesebbnek. Az ennek szentelt fejezetek mindjárt a zsidó költészetéről szóló részt követik, utánuk jön viszont a drámai műfajok tárgyalása a magyar változatban kétkötetes mű legvégén. Tulajdonképpen ennek a struktúrának a belső ellentmondásai tapinthatók ki a Szontagh és Toldy között a *Figyelő*ben zajló vitában: ha a hősköltemény a

⁵³ DÁVIDHÁZI Péter, „»Nem chimaera-e nép-epost gondolni?«: A költő-kritikus műfajelméleti dilemmája”, in DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, 2. javított kiadás, 114–136 (Budapest: Argumentum Kiadó, 1994), 115–118.

⁵⁴ Kis János „A’ nyelv’ ’s az írás eredete” című fejezetben jegyzi meg, amikor Blair a szórend, az inversio és a ragok kérdését járja körül: „A magyar nyelv erre nézve is közelebb jár a’ régiekhez, mint sok esméteres új nyelvek.” BLAIR, *Rhetorikai és aesthetikai leczkéi*, 1:125.

⁵⁵ SZONTAGH Gusztáv, „Blair Hugo retorikai és esztétikai leckéi”, in *Tollharcok: Irodalmi és színházi viták 1830–1847*, kiad. SZALAI Anna, 319–323 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 319. Eredeti megjelenése: SZONTAGH Gusztáv, „Blair Hugo’ rhetorikai és aesthetikai leczkéi. Némelly kihagyásokkal és rövidítésekkel angolból Kis János hittud. doctora. dunántuli ev. superint., a’ m. t. társaság’ rendes tagja által. A’ magyar tudós társaság’ költséggével. Budán, 1838. I. köt. 399 lap. II. kötet. 362 lap,n8r. Csinos borítékba fűzve 3 f t. 20 kr, velinen 4 f t . cp.”, *Figyelmező* 3, 19. sz. (1839): 305–310.

legmagasabb rendű műfaj, akkor tehát a magyar költőknek eposzt kellene írniuk, vagy (Blair implicit érvelése szerint is korszerűbb módon) inkább drámát?

Blair az eposzt meglehetősen tág keretek között tárgyalja. Homérosz, Vergilius és Tasso művei mellett ide tartozik szerinte

Milton' elveszett paradicsoma, Lukanus' Pharsáliája, Statius' Thebaisa, Ossian' Fingalja és Temorája, Camoëns' Lusiadja, Voltaire' Henriása, Cambray' Telemákja, Glover' Leonidása, Vilkie' Epigoniádja.⁵⁶

A lista nem tartogatott meglepetéseket,⁵⁷ kivéve a két kakukktojást, a *Fingalt* és a *Temorát*, melyek eposzként való kanonizálásáért éppen Blair tette a legtöbbet. Szontagh 1839-es recenziójában már egyértelműen a hősköltemény archaikus változatait helyezte előtérbe, és ebben az értelemben tette fel a kérdést a magyar viszonyokra nézve:

mesét és regéket, igaz, csak gyermekeknek szoktunk elbeszélni, a férfinak ellenben igaz történet, vagy legalább a valóság alapjaira támaszkodó költemény kell, tehát inkább dráma, mint eposz. De ugyan férfikorban állunk-e már? Hány éves, kérem, literatúránk folytonos haladása?⁵⁸

Toldy első válaszában nem kérdőjelezi meg a korszakolást, de tiltakozik az ellen, hogy a kortárs magyar irodalmat a gyerekkorral kapcsolják össze:

Akkor voltak az eposzi rapszodiák korszerűek, midőn a lelkesedett dalnok, lant vagy hárfa húrai közé kapván, a lelkesedett sokaság, fiatal és vén, király és szolga egyformán mohó fület, egyformán nyílt keblet hozott az ének hallására; midőn király és szolga itt tanulta elődei tetteit, itt szívta be vallását: itt tanult halni, mint amazok, s élni, mint istenei kívánták. Ily dalnokok voltak Mózes és Homér, Ossian s a Nibelungen éneklői; ily hallgatók a hellének és kelták; ez volt az eposzi kor, akkor volt az eposz korszerű.⁵⁹

⁵⁶ BLAIR, *Rhetorikai és esztétikai leczkái*, 2:248.

⁵⁷ Csonki Árpád hívta fel a figyelmemet, hogy Blair listája Voltaire eposzlistájára hasonlít. Lásd: VOLTAIRE, „A' Beszéllő-Versezetről, (vagy Epopéról) készítettett próba”, in VOLTAIRE, *Henriás: az az negyedik Henrik frantzia királynak életének némelly része, melly Frantzia Versekből ugyan annyi számú 's lábú Versekke foglaltatott Pézteli Jo'sef által*, ford. PÉCZELI József, 2. kiad. (Győr: Streibig József, 1792).

⁵⁸ SZONTAGH, „Blair Hugo retorikai és esztétikai leckéi”, 322.

⁵⁹ TOLDY (SCHEDEL) Ferenc, „Eposzi és drámai kor: Drámai literatúránk jelen állapotjáról. Szontagh Gusztáv ellen”, in *Tollharok*, 328–331, 328. Eredeti megjelenése: „TOLDY (SCHEDEL) Ferenc, Eposi és drámai kor: Drámai literatúránk' jelen állapotjáról. Szontagh Gusztáv ellen”, *Figyelmező* 3, 21. sz. (1839): 345–348.

Szontagh viszontválaszában észreveszi, hogy Toldy tulajdonképpen a *nép-költészet*ről beszél az eposzi kor kapcsán, melyet szembeállít a *literatúrával*.⁶⁰ Valóban, Toldy elsőként épp az írásbeliség, sőt a könyvnyomtatás elterjedése alapján húzta meg a korszakhatárt, aminek a túloldalán a költő a közönségével „papiros és sajtó hosszú, néma útján közlekedik”.⁶¹ Ebben a világban már tömegek helyett egyének vannak, akik nem hisznek a néphit bizonyosságáiban, és akikből egyedül a színházban válik élő közösség. Ugyanakkor felveti, hogy bár az eposz látszólag nem korszerű, azért még érdemes lehet művelni, hiszen indirekt módon így is tud hatni a népre.⁶² Dávidházi Péter szerint Toldy összességében „az irodalomtörténeti meghatározottságot nem veszi annyira perdöntőnek, mint vitapartnere”.⁶³ Szontagh ebben közelebb áll a skót felvilágosodás kínálta modellhez, szerinte Toldy univerzalista gondolkodó, aki „a költészet korait csak az *emberiség egészében látja*”, míg ő maga „*a külön nemzetek életében is*”.⁶⁴ Szerinte a kultúrafejlődés stádiumai egy-egy nép életében nem kihagyhatók: „minden fiatal nép fejlődésében is kell végre oly kornak felderülni, melyben az eposz létesülésének feltételei beteljesednek s az főleg korszerű”.⁶⁵ A magyar kultúra pedig a felszíni modernség látszata ellenére igencsak fiatal: „a literatúrában – tehát a világ haladásában – részt nem vevő alsó osztályok nem élnek-e szellemök állapotjára nézve némileg az őskorban?”⁶⁶ – teszi fel a kérdést, vagyis ugyanúgy az egyenetlen társadalmi fejlődés tapasztalatából indul ki, mint skót elődei.

A *Figyelő*ben kibontakozó vita kapcsán érdemes megjegyezni, hogy az eredetileg recenzált mű maga sem egységes szemléletű, és nemcsak az eposz és a dráma relatív értékét illetően. Számos kritikus felfigyelt már Blair ambivalens hozzáállására az írásbeliség/szóbeliség, illetve az ősi/modern irodalom

⁶⁰ SZONTAGH Gusztáv, „Eposzi és drámai kor: Drámai literatúránk jelen állapotjáról, D. Schedel Ferencnek igazolásul”, *Tollharcok*, 332–339, 333. Eredeti megjelenése: SZONTAGH Gusztáv, „Eposzi és drámai kor. Drámai literatúránk’ jelen állapotjáról, D. Schedel Ferencnek, igazolásul”, *Figyelmező* 3, 23. sz. (1839): 376–383.

⁶¹ TOLDY, „Eposzi és drámai kor”, 328.

⁶² „Ha nem hat is az epikus ma már a tömegre, hat az egyedekre, e hatás átmegy általok a tömegre, s a cél, ha közvetve is csak, s habár hosszabb úton, el leszén érve.” TOLDY, „Eposzi és drámai kor”, 329.

⁶³ DÁVIDHÁZI, *Hunyt mesterünk*, 118.

⁶⁴ SZONTAGH, „Eposzi és drámai kor”, 333.

⁶⁵ Uo., 335.

⁶⁶ Uo.

ellentétpárjához.⁶⁷ Egyrészt kijelenti az írásról, hogy „Ez minden kétségen kívül a beszédnek tökéletesedése”,⁶⁸ és előadásaiban, Addison és Swift stílusát elemezve, rengeteg figyelmet szentel a csiszolt és pontos irodalmi kifejezés részleteinek. Másrészt újra és újra állást foglal a szóbeli kifejezés előnyei mellett, mivel ez a legközvetlenebbül és legmegbízhatóbban képes közvetíteni a szándékolt értelmet, kiváltani a szükséges hatást.⁶⁹ Az írásbeliség elterjedése előtti szenvedélyes és képzeletgazdag „primitív” költészetet esztétikai szempontból is magasabb rendűnek tartotta. Az Ószövetség, Homérosz és Osszián, valamint az észak-amerikai népek expresszív kifejezőképzete ennek mintapéldái, melyek – ahogy több irodalomtörténész megmutatta – a kritikus szemében egy idealizált szóbeliséget testesítenek meg.⁷⁰ Ossziánt azonban Blair nemcsak a szóbeliség, de a csiszoltság néhány fontos vonásával is felruházta, mindenekelőtt a morális és ízlésbeli kifinomultsággal. „Az Osszián énekeinek [...] kettősségét már Hugh Blair említett tanulmánya is kiemelte” – állapítja meg Takáts József –

a bárd, aki énekel, egyben harcos is, s énekei hadjáratokról, hőstettekről szólnak. Ugyanakkor e költőnek „természettől fogva roppant érzékeny szív adatott, hajlamos volt a nagy géniuszokat gyakran jellemző édes mélabúra”.⁷¹

Fábián Gábor, aki 1833-as teljes *Osszián*-fordítása előszavában már beszámolt a művek eredetével kapcsolatos kételyekről (hogy végül elvesse őket), maga is kiemelte a „bárdolatlan” kor és a „gyengéd” alkotások ellentétét.⁷²

⁶⁷ Blair álláspontjának komplexitását kiválóan elemzi Fiona J. STAFFORD, „Hugh Blair’s Ossian, Romanticism and the Teaching of Literature”, in *The Scottish Invention of English Literature*, ed. Robert CRAWFORD, 68–88 (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

⁶⁸ BLAIR, *Rhetorikai és esztétikai leczkái*, 1:127.

⁶⁹ Lásd STAFFORD, „Hugh Blair’s Ossian”, 76–77.

⁷⁰ Lásd Janet SORENSEN, *The Grammar of Empire in Eighteenth-Century British Writing* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 138–171; Penny FIELDING, *Writing and Orality: Nationality, Culture, and Nineteenth-Century Scottish Fiction* (Oxford: Clarendon Press, 1999).

⁷¹ TAKÁTS József, „Politikai nyelvek a Nemzeti hagyományokban”, 50–51. Az idézet forrása: BLAIR, *Kritikai értekezés...*, 167. Érdemes megemlíteni, hogy Takáts az *Osszián* kettősségét elsősorban a republikánus (harc) erények és a kifinomult érzékenység együtteseként írja le, míg a fentiekben a „primitív” szóbeliség és a kifinomultság kettősségén van a hangsúly.

⁷² „Egy bárdolatlan, együgyű feledségbe süllyedt nemzet’ honából, egy soha nem hallott költőtől, a’ legrégebb időkből, száz meg száz esztendőszó szóbeli előadás útján, egyszerre illy gyengéd szellemű műveknek, olly nagy darabokban, olly érthető nyelven tűnni elő – megfoghatatlan sokak előtt; ’s nem kevesen lettek olyanok, kik az Oszián’ neve alatt megjelent költeményeket Macpherson’ saját koholmányainak lenni állították.” FÁBIÁN Gábor, ford., *Ossian’ énekei: Az*

Bár Blair az Adam Fergusonéhoz hasonló négyes felosztásra is támaszkodik, elemzésében leggyakrabban kétpólusú korszakolást használ, nagyjából a primitív (szóbeli) és csiszolt (írásbeli) ellentétpárja szerint.⁷³ Ezzel szemben James Macpherson a maga *Osszián*hoz írt értekezésében három szakaszt különböztet meg a népek történetében, aminek fontos stratégiai oka lehet. Ebben a modellben a harmadik (modern) kor a fejlettebb törvények és kormányzás által lehetővé tett kulturálódás kora, míg a második a „teljes barbárság és tudatlanság” időszaka. Ezt is megelőzi azonban a legkorábbi állapot, melyben még a vérségi kötelékek és a „természet” uralkodnak, nincsen magántulajdon, van viszont valódi nemesség, önzetlenség és költészet.⁷⁴ Macpherson ilyen módon egyszerre igazolta a csiszoltság szükségességét és a nemes vadembert, mindkettőt megkülönböztetve az elutasított „barbár”-tól.⁷⁵ Ezzel kiküszöbölte a kettős felosztásból fakadó ambivalenciát és megalapozta művének fogadtatását, mely – ahogyan számos kritikus, de elsőként talán Robert Crawford rámutatott – valójában nem más, mint a 18. századi brit irodalmiság és az archaikus felföldi gael hagyomány között hidat verő *fordítás*.⁷⁶

eredeti gael mértéken fordította Fábíán Gábor, 3 köt. (Budán: A' Királyi Egyetem' betűivel, 1833), 1: xiii. A „bárdolatlan” jelző kapcsán nehéz nem Arany szójátékára gondolni *Az elveszett alkotmányból*.

⁷³ A négyes modell (vadászat, legeltetés, földművelés, kereskedelem) leírását lásd BLAIR, *Kritikai értekezés...*, 168. A gael nyelvet és kultúrát jól ismerő Ferguson maga is támogatta az *Osszián* kiadását; ennek hatásáról az *Essay on the History of Civil Society* (1769) című írására lásd Dafydd MOORE, „Adam Ferguson, *The Poems of Ossian* and the imaginative life of the Scottish enlightenment”, *History of European Ideas*, 31, 2. sz. (2005): 277–288.

⁷⁴ James MACPHERSON, „A Dissertation”, in *The Poems of Ossian and Related Works*, ed. Howard GASKILL, intro. Fiona STAFFORD, 205–224 (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1996), 211. A Tauchnitz-kiadás ezt is közölte *A Dissertation concerning the Poems of Ossian* címmel.

⁷⁵ A négyes korszakolás problémáit tárgyalja Blair, Kames és Ferguson *Osszián*-értelmezésében: Michel FAURE, „Osszián vs. az emberiség egyetemes története, avagy miért kényes kérdés a műfaji-irodalmi identitás a skót felvilágosodás számára?”, ford. Bús Éva, *Filológiai Közlöny* 61, 1. sz. (2015): 51–61. Macpherson historiográfiájának „kelta whig” vonásait és Blair nézeteitől való eltérését részletesen elemzi: Colin KIDD, *Subverting Scotland's Past: Scottish Whig Historians and the Creation of Anglo-British Identity 1689–1830* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 219–239.

⁷⁶ Az ossziáni szövegek és Blair előadásai Crawford szerint „ügyes kísérletek a kulturális fordításra, hogy egy elfogadhatatlan skót anyagot egy új brit olvasóközönség számára elfogadható formára hozzanak”. Robert CRAWFORD, *Devolving English Literature* (Oxford: Clarendon Press, 1992), 36. Lásd erről FIELDING, *Writing and Orality*, 11. Vö. Fiona STAFFORD, „Introduction: The Ossianic Poems of James Macpherson”, in *The Poems of Ossian and Related Works*, v–xxi, viii: „Macpherson számára a »fordítások« értelmezői aktusokat is jelentettek, nemcsak a gael és az angol nyelv között, hanem a Skót-felföld hanyatló falusi közösségeinek szóbeli kultúrája

Blair és Macpherson egyetértenek abban, hogy a korai eposzok a szóbeliség nyomait viselik, ez az idealizált szóbeliség azonban a szavakon túl még valamit magába foglalt, ami erejének valódi forrása volt: a testi kifejezést. Hugh Blair és számos kortársa komoly figyelmet szentelt a nyelv ezen rétegének, más európai gondolkodókkal, például Rousseau-val vagy Herderrel együtt azt feltételezték, hogy nyelv előtti nyelvként ez a „természet” vagy az „érzés nyelve”. Blair hatodik előadásában („A’ nyelv’ eredete ’s növekedése”) a beszéd előtti korról hipotetikusán a következőket mondja:

az embereknek nem volt más módjuk azt, a’ mit éreztek, másokkal máskép, hanem csak felkiáltások, ’s a’ test’ olyan mozgatásai, ’s a’ tagok’ olyan vonogatóisai által közölni, mellyek a’ lélek belső indulatait kimutatták. Mert ezek azon jelek, mellyekre a’ természet az embereket tanítja, ’s mellyek mindenek által megértetnek.⁷⁷

Ez a kifejezőkészség a civilizáció és főként az írásbeliség terjedésével egyre kevésbé hozzáférhető, azonban „minél fölebb megyünk a’ nyelv’ eredetéhez, annál több nyomait találjuk benne a természetes kifejezésnek”.⁷⁸ Blair előadásaiban hosszan tárgyalja a gesztusrendszert, hanglejtést és az expresszív arckifejezések játékát, amit egy hagyományosabb retorika az *actio* kategóriájába sorolna, ám olyan módon, mint ami az írásbeliség elterjedése után a maga eredeti teljességében visszanyerhetetlen.⁷⁹ A „vad népek”, például az indiánok képes beszéde mögött szintén a test és az arc kifejező nyelve húzódik meg, mely közvetlenül hat a közönségre, egyszerre univerzális és nemzeti sajátosságokat hordozva. Hárs Endre monográfiájában Herder némileg hasonló nyelvfelfogása kapcsán idézi Friedrich Kittlert: „Minden diskurzust már mindig is megelőz, sötéten és artikulálatlanul egy másik, egy diskurzus, amely az artikulált és artikuláló jelölőkhöz mint annak jelöltje viszonyul.”⁸⁰

és az Alföld virágzó városi centrumai között, ahol a nyomtatott szó egyre inkább dominánssá vált.”

⁷⁷ BLAIR, *Rhetorikai és esztetikai leczkái*, 1:105. (A szerző többek közt Adam Smith-re, Condillac-ra és Rousseau-ra hivatkozik.)

⁷⁸ Uo., 1:109.

⁷⁹ Az ókori retorikai gesztusok elhomályosulásáról például így ír: „A’ tudományok’ újra felélédekör a’ nyelv’ természete ’s a’ népek szokása már olly igen meg volt változva, hogy alig lehetett megérteni azt, a’ mit a régiek a’ szónoki ’s játékszini előadás’ módjáról mondtak” (BLAIR *Hugo Rhetorikai és esztetikai leczkái*, 1:114).

⁸⁰ HÁRS Endre, *Herder tudománya: Az elgondolhatóság határain a késő 18. században* (Pozsony: Kalligram Kiadó, 2012), 173. Az idézet forrása: MESTERHÁZY Balázs, „Irodalom, kultúra, tu-

Blair retorikájában is így találjuk meg a művelt irodalmiság mögött a szóbeliség „sötét” diskurzusát, emögött pedig a test expresszivitását mint artikulálatlan, elemi energiát. Hogy mindezt hogyan tudta a költészet a saját nyelvére lefordítani, arra véleményem szerint Arany János *Az utolsó magyar* (1858) című töredéke az egyik példa. A költemény ossziáni témájú,⁸¹ Arany így ír róla Tompa Mihálynak: „Az Ázsiában apáinktól elvált s ott elpusztult magyarság halálát akartam megénekelni, szóval olyan: »utolsó magyar«-félélet componálni, közös vigasztalásunkra.”⁸² Ez mintha arra utalna, hogy a címbeli szókapcsolat egy már létező másakra „rímel”; más lehetséges párhuzamok, például Garay János színdarabja, *Az utolsó magyar khán* mellett akár *Az utolsó mohikánt* is felidézheti.⁸³ James Fenimore Cooper regénye, mely Gondol Dániel fordításában 1845-ben magyarul is megjelent,⁸⁴ egy nép és egy archaikus kultúra pusztulását beszéli el a modern civilizációval való találkozásban, a szakirodalom szerint pedig maga sem független az osszianizmustól.⁸⁵ Tudható, hogy Arany ismerte, legalábbis hallott róla: a *Kozmopolita költészet*-hez írt kísérőlevelében épp önmagáról mint népnemzeti költőről írja majd: „ki még ez irány utolsó Mohikánjaként a földön járok”.⁸⁶ De még ha nem is Cooper járt Arany fejében *Az utolsó magyar* megírásakor, a versben szinte didaktikus módon megjelenik, amit Blair a korai nyelvről mondott. A VII. szakasz azt írja le, hogyan szólítja meg népét az Urálnál maradt magyarok vezére, és pontosan jelzi a közvetítés három szintjét:

domány. Az 1800-as lejegyzőrendszer. Friedrich A. KITTLER, *Aufschreibesysteme 1800/1900*, in *Történelem, kultúra, medialitás*, szerk. KULCSÁR SZABÓ Ernő és SZIRÁK Péter, 146–155 (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 151–152.

⁸¹ Vö. SZILÁGYI Márton, „Mi vagyok én?": *Arany János költészete* (Budapest: Kalligram Kiadó, 2017), 134–135.

⁸² Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1858. jún. 5., in ARANY János, *Levelezése (1857–1861)*, kiad. KOROMPAY H. János, Arany János összes művei 17, 204–205 (Budapest: Universitas Kiadó, 2004), 205.

⁸³ Köszönöm Dávidházi Péternek, hogy felhívta a figyelmemet Garay művére.

⁸⁴ Erre Korompay H. János hívja fel a figyelmet Arany egy 1859-es Tompához írt levele kapcsán: ARANY, *Levelezése (1866–1882)*, 856.

⁸⁵ Vö. Barrie HAYNE, „Ossian, Scott and Cooper’s Indians”, *Journal of American Studies* 3, 1. sz. (1969): 73–87. Georg FRIDÉN, *James Fenimore Cooper and Ossian*, ed. Sten Bodvar LILJEGREN, *Essays and Studies on American Language and Literature* 8 (Upsala: American Institut in the University of Upsala, 1949). John T. FREDERICK, „Cooper’s eloquent Indians”, *PMLA* 71, 5. sz. (1956): 1004–1017.

⁸⁶ Arany János Vadnai Károlynak, Budapest, 1878. jún. 22. előtt, in ARANY, *Levelezése (1866–1882)*, 415–416, 415.

Alig moccanja jobb kezét;
De arca, mint bú-lámpa, gyúl,
Áttetszik és átvékonyúl;
Arcon, szemekben, homlokon
 Fel-felcsap a mély lelki tűz;
 Fény és homály játékot űz
Az átvilágító izmokon;
És a beszéd, mit ajka tesz –
Annak erőtlen mássa ez⁸⁷

Az írott nyelv „erőtlen mássa” az expresszív beszédnek, mely viszont maga is másodlagos az arc expresszivitásához képest – amit természetesen nem más, mint az írott nyelv közvetít.⁸⁸

Az *Osszian* szintén tele van a közösségi szónoklás nagyjeleneteivel, azzal a jellegzetes különbséggel, hogy a beszélők sokszor halottakat szólítanak meg, más esetekben ők maguk a halottak.⁸⁹ Tulajdonképpen maga a szóbeliség is szellemszerűen van jelen a műben; Macpherson és Blair a szöveghez írt értekezéseikben jelzik, hogy amit az olvasó a kezében tart, csupán „erőtlen mássa” az igazinak – és nem csak a leírás ténye miatt, hanem azért is, mert ebben az esetben a leírás, illetve kinyomtatás egy másik nyelvre való lefordítást vont magával. Macpherson angol nyelvű szövegében így éppen az veszett el, ami a gael verseknek oly fontos testi-szenvedélyes összetevője volt: a ritmusa. Lowth egykor megállapította, hogy az ősi héber költészet metrikája a lejegyzés sajátosságai miatt nem rekonstruálható. Blair előadásában erről így ír: „minthogy a ’ zsidó nyelv’ régi kimondása’ módját nem tudjuk, a ’ zsidó verselés’ természetét vagy éppen nem vagy csak hijánosan határozhatjuk

⁸⁷ ARANY János, „Az utolsó magyar”, in ARANY János, *Zsengék: Töredékek: Rögtönzések*, kiad. VOINOVICH Géza, Arany János összes művei 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), 90–103.

⁸⁸ Hogy Arany a legősibb kifejezési formát a legújabb technológia segítségével közvetíti – a „bú-lámpa” (*laterna magica*) felidézésével – már a romantikus költészet újabban sokat tárgyalt „filmes” eszközeihez vezet el. Erről lásd Friedrich KITTLER, *Optikai médiumok: Berlini előadás, 1999*, ford. KELEMEN Pál, techné és théoria 1 (Budapest: Magyar Műhely Kiadó–Ráció Kiadó, 2005), 117–122.

⁸⁹ A szöveg kísértetiességéről Nick Groom így ír: „A szellemek többen vannak, mint az élők, és mivel Ossian a népének utolsó képviselője, csak holtakkal társalog [...]: élő bárd halott szereplőkkel és halott közönséggel, aki a holtakat akarja megidézni az énekével”. Nick GROOM, *The Forger’s Shadow: How Forgery Changed the Course of Literature* (Oxford: Picador, 2002), 117. (Saját fordítás.)

meg.”⁹⁰ Macpherson ehhez hasonlóan hangsúlyozza: prózafordítása „szükségképpen alulmarad az eredeti nagyszerűségével szemben”, bár a felföldi hagyományok ismerőjeként érzékletes leírást ad a gael versek zeneiségéről.⁹¹ Blair pedig a maga *Kritikai értekezésében* ezzel zárja a fordító elragadtatott dicséretét:

Bármilyen elegáns és mesteri Macpherson úr fordítása, olvasás közben soha nem szabad felednünk, hogy az eredeti értékét kemény próbának vetjük alá. Hiszen a költőt eredeti viselete nélkül, saját mértékének harmóniájától megfosztva szemléljük. Tudjuk, mennyi kecsességet és energiát nyernek a görög és latin költők művei az eredeti nyelvű verselés bájától. Hogyha tehát ettől az előnytől megfosztva, egy szó szerinti változatban megmutatva, Osszián költőként még mindig gyönyörködtet – és nemcsak gyönyörködtet, de gyakran hatalmába kerít, elragad és megindítja a szívet – akkor teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy alkotásai valódi és ritka géniusz szülöttei, és bátran kijelölhetjük a helyét azon szerzők között, akiknek a műve korszakokon át fennmarad.⁹²

Ez a szövegrész jól mutatja Blair nyelvelfogásának ambivalenciáját. Egyrészt a fordítás szerinte pusztán a gondolatok külső burkát, „öltözetét” érinti (ugyanerre céloz előszavában Macpherson, amikor a versek „angol ruhába” való átöltöztetéséről beszél).⁹³ Ám az *Osszián* kontextusában az is nyilvánvaló, hogy az emlegetett „eredeti viselet” (native dress) aligha lehet pusztá

⁹⁰ Blair ezzel a megállapítással kezdi: „minthogy a’ zsidó nyelv’ régi kimondása’ módját nem tudjuk, a’ zsidó verselés’ természetét vagy épen nem vagy csak hijánoson határozhatjuk meg.” BLAIR, *Rhetorikai és esztétikai leczkéi*, 2:228.

⁹¹ James MACPHERSON, „A Dissertation concerning the Antiquity, &c. of the Poems of Ossian the Son of Fingal”, in *The Poems of Ossian and Related Works*, 43–52, 50, 49. (Saját fordítás.) Macpherson az értekezést 1773-ban átdolgozta „A Dissertation concerning the Aera of Ossian” címmel, így szerepel számos későbbi kiadásban, például a Tauchnitz-kiadásban.

⁹² „Elegant, however, and masterly as Mr. Macpherson’s translation is, we must never forget, whilst we read it, that we are putting the merit of the original to a severe test. For, we are examining a poet stripped of his native dress: divested of the harmony of his own numbers. We know how much grace and energy the works of the Greek and Latin poets receive from the charm of versification in their original languages. If then, destitute of this advantage, exhibited in a literal version, Ossian still has power to please as a poet; and not to please only, but often to command, to transport, to melt the heart; we may very safely infer, that his productions are the offsprings of true and uncommon genius; and we may boldly assign him a place among those, whose works are to last for ages.” Hugh BLAIR, *A Critical Dissertation on the Poems of Ossian*, in *The Poems of Ossian and Related Works*, 343–408, 399. (Saját fordítás.)

⁹³ MACPHERSON, „A Dissertation concerning the Antiquity...”, 50

külsőség.⁹⁴ Az 1745-ös Jakobita felkelés veresége után a hagyományos öltözéktől megfosztották a Skót-felföld lakóit, ugyanis tiltották a viselését, csakúgy, mint a skót dudát, zenét és a gael nyelvet.⁹⁵ A régióra jellemző öltözék ezután egyre inkább a nemzeti sajátosságok jelölője lesz az irodalmi és egyéb reprezentációban, például Walter Scottnál. Ezzel párhuzamosan a gael nyelv és versritmus „ruhája” sem lehetett külsőség többé, hanem a nemzeti karakter kifejezője, mely mégis csupán közvetve, fordítás révén juthatott el a 18. század végi olvasókhöz. Lehetséges, hogy az angol irodalmi nyelv palélrozásán fáradozó Blair nem is a fordítás feltételezett hiányosságai ellenére, hanem épp ezek miatt tartja Macpherson szövegét kivételes jelentőségűnek – azért, amire csupán utalni tud, de amit nem tartalmazhat. Macpherson angol prózafordításai ezzel létrehozták a közvetlenül hozzáférhetetlen, de épp emiatt fenségesnek tudott „eredeti” konstrukcióját, ez pedig az *Osszián* 19. századi utóéletét is nagyban meghatározta.

Az eredet(i) fordítása

Ha az *Osszián* komoly szerepet játszott abban, ahogyan megszilárdultak az autentikus népi eposz ismérvei, a vele kölcsönhatásban formálódó történeti filológia sokat tett azért, hogy Osszián költeményeire leginkább mint hamisítványokra emlékezzünk.⁹⁶ Macpherson 1760-ban még *Fragments of Ancient Poetry* címmel adta ki a Skót-felföldön gyűjtött „ősi költészet töredékei”-nek prózafordítását: egy szerény küllemű könyvet, mely egyszerűen a bárdoknak (és nem Ossziának) tulajdonított tizenöt szöveget tartalmazott, a fordító megnevezése nélkül. A kötet anonim előszava – valószínűleg Blair tollából – azonban már említi egy összefüggő hősköltemény lehetőségét:

Bár a most kiadott versek különálló egységekként jelennek meg e gyűjteményben, okunk van azt hinni, hogy a legtöbbjük eredetileg egy nagyobb

⁹⁴ Vö. Fiona J. Stafford elemzésével, mely szerint Blair a figuratív nyelvhasználatot hol külsődleges „ruha”-ként, hol a képzeletgazdag ősi gondolkodás „teste”-ként írja le. STAFFORD, „Hugh Blair’s Ossian”, 74–75.

⁹⁵ Lásd erről Alan RIACH, *What Is Scottish Literature?* (Glasgow: Association for Scottish Literary Studies, 2009), 5.

⁹⁶ A témáról árnyalt összefoglalást ad: RADNÓTI Sándor, *Hamisítás* (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1995), 227–231.

mű epizódja volt, mely Fingal harcait beszélte el. Ezzel a hőssel kapcsolatban számtalan hagyomány maradt fenn a mai napig a Skót-felföldön.⁹⁷

Egy ősi eposz rekonstrukciójának lehetősége rendkívüli vonzerővel bírt az angolokkal szemben rendszeresen defenzívába kényszerülő skót értelmiség számára – ráadásul az anyag megfelelni látszott az ősi költészettel kapcsolatos újabb tudományos nézeteknek.⁹⁸ Macphersont lelkes támogatói hathónapos gyűjtőkörútra küldték a Skót-felföldre és -szigetvilágba, majd Blair a saját otthonában adott neki szállást, hogy zavartalanul dolgozhasson. Egy évvel az első publikáció után (1762-es címlappal) díszes kiadásban jelent meg az Ossziánnak tulajdonított haténekes „ősi eposz”, a *Fingal*, mely már feltűnően közel állt a klasszikus eposzi formához, bár Előszavában Macpherson azt írta: „Hogy mennyire felel meg az epopaea szabályainak, azt a kritika dolga megvizsgálni.”⁹⁹ 1763-ban meg is jelent erről Blair *Kritikai értekezése* (a *Fingallal* azonos, vele egybeköthető formátumban), és ugyanebben az évben napvilágot látott a nyolcénekes *Temora*, melyről Tobias Smollett írta elismerően, hogy valódi epopaeához méltó módon mind a hely, mind az idő, mind a cselekmény egységének eleget tesz.¹⁰⁰ Ezt követte még Macpherson életében két nagy összkiadás: 1765-ben a *The Works of Ossian* és 1773-ban a *The Poems of Ossian*.

Az eredetileg közölt töredékek az új kötetekben kisebb-nagyobb módosításokkal újra megjelentek, immár nagyobb eposzi egészek részeként; a költemények belső szerkezete és sorrendje változott, de változtak a paratextusok

⁹⁷ „Though the poems now published appear as detached pieces in this collection, there is ground to believe that most of them were originally episodes of a greater work which related to the wars of Fingal. Concerning this hero innumerable traditions remain, to this day, in the Highlands of Scotland.” („Preface”, in *The Poems of Ossian and Related Works*, 5–6.) Az előszó utolsó bekezdése konkrétan fogalmaz: „okunk van remélni, hogy egy komoly terjedelmű mű, melyet joggal nevezhetünk hőskölteménynek, feltalálható és lefordítható lenne, ha egy ilyen vállalkozás támogatásra találna” („there is reason to hope that one work of considerable length, and which deserves to be styled an heroic poem, might be recovered and translated, if encouragement were given to such an undertaking”). (Saját fordítás.)

⁹⁸ Az *Osszián* támogatói köréről és a skót nacionalizmusról lásd Richard B. SHER, „»Those Scotch Impostors and their Cabal«: Ossian and the Scottish Enlightenment”, in *Man and Nature: Proceedings of the Canadian Society for Eighteenth-Century Studies*, 1, ed. Roger L. EMERSON (London and Ontario, 1982), 55–63.

⁹⁹ „How far it comes up to the rules of the epopaea, is the province of criticism to examine.” MACPHERSON, „Preface (to 1st edition of *Fingal* 1761/62)”, *The Poems of Ossian and Related Works*, 35–38, 36.

¹⁰⁰ Idézi Howard D. WEINBROT, *Britannia's Issue: The Rise of British Literature from Dryden to Ossian* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 542.

is. Az 1760-as kötet Lucanustól származó mottóját Vergilius-idézetek váltották fel, majd eltűntek; a Homérosszal való párhuzamokat kiemelő jegyzetek 1773-ra szintén eltűntek a *Fingal* szövegéből. Utóbbiak a mű őseredetiségét voltak hivatva jelezni a korai költészet általános ismérvei szerint (Blair 1765-ös értekezésében részletesen tárgyalja a hasonlóságokat és különbségeket Homérosszal), miközben persze az újonnan kiadott szövegek rangját is emelték – a gyanakvóbb olvasó azonban épp ellenkezőleg, a művek modern keletkezésének bizonyítékát is kiolvashatta belőlük.¹⁰¹ Macpherson egyébként 1773-ban az *Iliászt* is lefordította, mégpedig ugyanúgy mértékes angol prózában, ily módon is kifejezve a két legendás dalnok összevethetőségét. (Homérosz műve, az *Ossziánból* már ismert inverziók és egyéb jellegzetességek révén, különös „kelta” színezetet kap).¹⁰² A későbbi kiadásokban megszaporodnak viszont a gael kontextust magyarázó jegyzetek, valamint a szövegek hitelességét igazoló szemelvények és tanúsítványok. Az eposzokat tulajdonképpen nehéz is elválasztani a kiadói apparátustól: ez létrehívta az egyiket, az hitelesítette a másikat. A bevezető és záró értekezéseknek, jegyzeteknek, függelékeknek köszönhető, hogy – amint Leerssen rámutatott – a művek irodalmi alkotásokként és egyúttal történeti dokumentumokként voltak olvashatóak: forrásokként, melyekből megtudni, hogyan éltek, hogyan gondolkodtak ezeröttszáz évvel korábban a kelták.¹⁰³

A vállalkozás értéke mindezzel rendkívül magasra srófolódott. Bár az *Osszián* az a mű, melynek már a megjelenése előtt kétségbe vonták a hitelét,¹⁰⁴ az egymás után sorjázó kiadások, a szenvedélyes rajongás és elutasítás, valamint Macpherson néhány meggondolatlan kijelentése kiéleztek a helyzetet. Több olyan szerzőt találunk, aki az *Ossziánt* mindent-vagysemmit típusú játszmának érzékeli: vagy minden autentikus, vagy semmi

¹⁰¹ A „gyanús” homéroszi párhuzamokat említi például BUTLER, *Mapping Mythologies*, 93.

¹⁰² Horace Walpole 1773-ban ezt írta az *Iliász*-fordítás kapcsán: „Macpherson most azt akarja bizonyítani, milyen könnyű Homéroszból Fingált csinálni, miután korábban azt bizonygatta, hogy a Fingal eredeti költemény. Dehát az ellentmondások korát éljük.” („Macpherson has been trying to prove how easy it is to make a Fingal out of Homer, after having tried to prove that Fingal was an original poem. But we live in an age of contradictions.”) Idézi: Gerald BÄR, „Ossian – no laughing matter?”, in *Ossian and National Epic*, ed. Gerald BÄR and Howard GASKILL, 29–53 (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012), 32. Lásd még: Sebastian MITCHELL, „Macpherson, Ossian, and Homer’s *Iliad*”, in *Ossian and National Epic*, 55–70.

¹⁰³ LEERSSEN, „Ossian and the Rise of Literary Historicism”, 111.

¹⁰⁴ Lásd Gauti KRISTMANSSON, „Ossian: a Case of Celtic Tribalism or a Translation without an Original?”, in *Transfer: Übersetzen: Dolmetschen: Interkulturalität*, ed. Horst W. DRESCHER, 451–462 (Frankfurt: Peter Lang, 1997), 451.

sem az. Ilyesmit pendít meg Arany is, amikor Dózsa Dániel *Zandirhámját* (1858) bírálva az eposzi hitel elméletét fejtegeti. Jól ismert érvelése szerint Homérosz műveinek „roppant hatása és népszerűsége” nemcsak a költő „alakító tehetsége”-nek köszönhető, de annak is, hogy a nép körében élő regékre és mondákra épített.¹⁰⁵ Arany következő példája már bonyolultabb eset:

Ossiannak minden bűbája elvesz, mihelyt föltesszük, hogy az Macpherson koholmánya; hogy Ossian meg hős atyja Fingal, hős fia Oscar, légi káprázat s a bárdok éneke felhős Caledoniában, ha zengett is valaha, elzengett örökre, viszhang nélkül, nyomtalanul. A mű ugyanaz, de mily különböző a hatás!¹⁰⁶

Az *Ossziánnal* kapcsolatos gyanúról Arany akár Fábrián Gábor fordításából is értesülhetett, aki ugyancsak a „koholmány” szót használja, amikor előszavában megemlíti: „kemény ítéletek is kezdték magokat hallatni, nem ugyan magasztalt becsők, hanem hitelességök ellen az osiáni költeményeknek”.¹⁰⁷ Arany persze nem történeti hitelt vár el az *Ossziántól*, hanem hogy valóban ott legyen mögötte az a szóbeli és talán kéziratos hagyomány, amelynek legalábbis a látszatát a kiadások egymás után oly gondosan felépítették. A „hatás” ennek az eposzi hitelnek – ezáltal pedig a múlttal való folytonos kapcsolat lehetőségének – a függvénye. A helyzetet azonban bonyolítja, hogy az ossziáni szövegek olvasóközönsége nem tartozott a hősi énekeket ismerő eredeti hagyományközösségbe – ebből származik Arany szavainak óvatos, spekulatív jellege. Osszián nemzetközi hírű költő lett, ám olvasói szó szerint és metaforikusan sem az ő nyelvét beszélték, és csak elképzeléseik lehettek a művét övező egykori hagyományról. (Arany azt is bemutatja, milyen nagy mértékben determinálják egy szöveg befogadását az olvasó kiinduló feltevései: „A mű ugyanaz, de mily különböző a hatás!” A tétel posztmodern változatát Borges vezeti majd le egy másik „fordítás” kapcsán a *Pierre Ménard, a Don Quijote szerzője* című írásában).¹⁰⁸

¹⁰⁵ ARANY János, „Dózsa Dániel: Zandirhám”, in ARANY, *Prózai művek* 2, 11.

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ FÁBIÁN, *Ossian' énekei*, 1 :xiii. Lásd még 75. jegyzet.

¹⁰⁸ Borgesnél azonban éppen fordítva, a klasszikus mű modern olvasata/újraírása a jelentése-sebb: „Cervantes és Ménard szövege szóról szóra azonos, csakhogy az utóbbi mérhetetlenül gazdagabb.” JORGE LUIS BORGES, „Pierre Ménard, a *Don Quijote* szerzője”, in JORGE LUIS BORGES, *Az első magyar költőhöz: Válogatott művek*, ford. JÁNOSHÁZY György, kiad. SCHOLZ László, 556–566 (Budapest: Európa Kiadó, 2015), 564.

Figyelemre méltó, hogy Arany Ossziánról szóló metaforái – a „bűbáj” és „légi káprázat” – maguk is ossziáni eredetűek. A költemények világában a halott ősök köddé válnak, ahogyan Fábán Gábor említett előszavában magyarázza:

mythósszok' azt tartotta, hogy a' holtak halál után köd alakot vesznek magokra; s a kit sirjánál a' bárd megénekelt, az szeleken, felhőkön járva, tovább is szabadon űzi minden földi kedvelt foglalatosságait; [...] de kit még bárd nem hirdetett, az szelekre nem kel, hanem gőzbe burkolózva, posványok körül szomorúan bujdoslik.¹⁰⁹

Arany ezeket a képeket olvassa vissza a műre: a költeményt (feltételesen) a saját jellegzetes trópusában oldja fel, az eposzi hitel meglétéhez kötve annak halhatatlanságát.

A Macphersonnal kapcsolatban kezdetben szkeptikus, majd nyíltan el-lenséges Samuel Johnson az 1773-as kötet megjelenésekor oly halaszthatatlannak ítélte a hitelesség tisztázását, hogy a Hebridákig utazott, hogy bizonyosságot szerezzen róla. Útitársa James Boswell naplójában – *Journal of a Tour to the Hebrides* (1785) – idézi Johnson véleményét:

„Úgy tekintem Macpherson *Fingal*-ját mint a legalávalóbb koholmányt. Ha valóban ősi mű volna, valódi szemelvénye annak, ahogy akkoriban gondolkodtak, első rangú kuriózum lenne. Modern alkotásként semmi.”¹¹⁰

Johnson és Arany érvelésének logikája, az indulati töltetet leszámítva, nagyon hasonlóan tűnik, hisz mindketten a múlthoz való viszonytól tették függővé a szöveg értékét. Johnson szemében azonban nem ugyanaz jelentette volna a hitelességet, ő a vita ezen pontján a szájhagyományt már nem, egyedül a kéziratokat fogadta volna el bizonyítékul. Ennek oka az előzményekben keresendő: Hugh Blair (David Hume tanácsára) 1765-ben több tanúsítványt is közzétett értekezése függelékében arról, hogy a Macpherson által leírt szereplők és a róluk szóló énekek és történetek valóban közismertek Skócia

¹⁰⁹ FÁBIÁN, *Ossian' énekei*, 1:xxix.

¹¹⁰ „I look upon Macpherson's 'Fingal' to be as gross an imposition as ever the world was troubled with. Had it been really an ancient work, a true specimen how men thought at that time, it would have been a curiosity of the first rate. As a modern production, it is nothing. James BOSWELL, *Journal of a Tour to the Hebrides with Samuel Johnson, LL.D.*, intro., notes Robert CARRUTHERS (London: National Illustrated Library, 1852), 190.

elzárt vidékein. Tehát a védelem elsősorban a közösségi emlékezetre hivatkozott, melynek az iparosítás miatti visszaszorulása halaszthatatlanná tette a szóbeli hagyomány összegyűjtését.¹¹¹ Ez azonban kevés volt a versek korának bizonyításához, és ámbár Blair a *Kritikai értekezés*ben szövegimmanens elemzéssel – ezt nevezte „belső bizonyíték”-nak (internal evidence) – megtette a tőle telhetőt, ő is és Macpherson is megemlítette a kiadói apparátusban néhány régi kéziratot, melyek hézagosan bár, de megőrizték Osszián emlékét. Ez az, amiért Johnson útnak indul a Hebridákra, ám ekkor már nemcsak pár költemény szerzősége forog kockán, hanem olyan kérdések is, mint például, hogy mióta létezik írásbeliség Skóciában – erről pedig a Macphersont kezdettől támadó ír régiségbúvároknak (akik Ossziánt a sajátjuknak tekintették) és a skót nacionalizmussal szemben különben is gyanakvó Johnsonnak előre megvolt a véleménye.¹¹² Mindez persze összefügg azzal, hogy míg Blair és Macpherson számára az *Osszián* nemzeti ügy, addig Johnson szemében a legjobb esetben is csupán „kuriózum” lehetett.

Azonban Macpherson, aki jól ismerte a gael nyelvet, valóban hallhatott hősi énekeket a felföldön, és több forrásból megerősíthető, hogy ezek felhasználásával komponálta meg a költeményeit,¹¹³ leginkább a *Töredékeket* és a *Fingalt*, míg a *Temora* már a saját leleménye. Emellett legalább egy fontos kéziratot talált, a 16. századi *Book of the Dean of Lismore*-t, ezt azonban a sajátos ír fonetikus lejegyzési mód miatt legtöbb kortársához hasonlóan nem tudta megfelelően olvasni.¹¹⁴ Mindezekből meglehetősen költői szabadsággal, klasszikus, bibliai, sőt shakespeare-i és miltoni elemeket is beépítve kompo-

¹¹¹ „Agriculture, trades, and manufactures, begin to take place of hunting, and the shepherd’s life. The introduction of the busy and laborious arts has considerably abated that poetical enthusiasm which is better suited to a vacant and indolent state. The fondness of reciting their own poems decays; the custom of teaching them to their children is fallen into desuetude; and few are now to be found except old men, who can rehearse from memory any considerable parts of them.” BLAIR, *A Critical Dissertation: Appendix*, in *The Poems of Ossian and Related Works*, 401–408, 404.

¹¹² Lásd KRISTMANNSSON, „Ossian: a Case of Celtic Tribalism...”

¹¹³ A forrásokkal kapcsolatban máig a legfontosabb elemzés: Derick S. THOMSON, *The Gaelic Sources of Macpherson’s ‘Ossian’*, Aberdeen University Studies 130 (Edinburgh: Oliver and Boyd, 1952). Lásd még Derick S. THOMSON, „Macpherson’s *Ossian*: ballads to epics”, in *Fiannaíocht: Essays on the Fenian tradition of Ireland and Scotland – The heroic process: form, function and fantasy in folk epic*, ed. Bo ALMQVIST, Séamas Ó CATHÁIN and Pádraig Ó HÉALAÍ, 243–264 (Dublin and Dun Laoghaire: An Cumann le Béaloideas Éireann, 1987).

¹¹⁴ Lásd Howard GASKILL, „Introduction”, in GASKILL, *Ossian Revisited*, 1–18, 9.

nálta műveit, a kortárs olvasóközönség igényeit szem előtt tartva. Többek között Nick Groom szerint is

saját interpolációival töltötte ki a hézagokat és hiányokat, helyettesítette be a homályos vagy egymásnak ellentmondó részeket, »fordítása« így gyakorlatilag nem más, mint parafrázis, melyet gondosan a 18. századi olvasók ízléséhez alakított.¹¹⁵

Talán valóban a bárdok örökösének tartotta magát, és gael nyelvű illetve angol költeményekben szötte tovább a hagyományt,¹¹⁶ mindez azonban nem indokolja grandiózus kijelentéseit, például a kelta őstörténettel kapcsolatban, de azt sem, hogy miért nem bárdként, hanem következetesen fordítóként hivatkozott önmagára – vagy, hogy az addig kizárólag angolul létező *Temora* szövegét részben visszafordította gael nyelvre. Toldy Ferenc az egykori Osszián-fordító Fábián Gábornak 1873-ban írt levelében már hangsúlyozza, milyen nehéz volt ezzel kapcsolatban tisztán látni: „Macpherson fabricált nem csak egy angol, hanem egy gael Ossiánt is; nyolczvan év kellett míg a csalárságot felfedezték: az ír akadémiának s a kifejlett gael nyelvészetnek sikerült végre.”¹¹⁷

Az autentikusság kérdését éles megvilágításba helyezi, ha az *Ossziánra* mint fordításra gondolunk. Ez volt, amit Macpherson az első kötet címlapjára írt, és minden későbbi kiadásban is fordításnak nevezte a szöveget. Johnson számára is ezen fordult meg a dolog; Boswell visszaemlékezése szerint így nyilatkozott:

„Ha a verseket tényleg fordították, akkor bizonyos, hogy először le is kellett írni őket. Helyezze el Mr. Macpherson a kéziratot az egyik aberdeeni college-

¹¹⁵ „Macpherson really did collect manuscripts and transcribed traditional songs, and *Fingal* and *Temora* were in a large part derived from these remains. But he also fashioned his own interpolations to fill gaps or lacunae, or to replace obscure or inconsistent readings, and so his 'translation' was effectively a paraphrase, carefully adapted to the tastes of his eighteenth-century readers.” GROOM, *The Forger's Shadow*, 111. (Saját fordítás.)

¹¹⁶ Vö. GASKILL, „Introduction”, 13.

¹¹⁷ Toldy Ferenc Fábián Gábornak, Budapest 1873. szept. 15., in „Fábián Gábor levelezése (Kézirati hagyatékából)” közli KARA György, *Irodalomtörténeti Közlemények* 3, 2. sz. (1893): 224–242, 237–238, 238. A levél apropója Somogyi Antal *Régi magyar énekek* címmel megjelent hamisítványa volt; erről Arany is írt a *Régi magyar énekek. Somogyi Antal humbugja* című epigrammában, melynek csattanója: „Bűn, hogy csalni akar; menti, hogy arra silány.” Lásd a szerkesztő jegyzetét, in ARANY János, *Összes költeményei I: Versek, versfordítások és elbeszélő költemények*, szerk. SZILÁGYI Márton, Osiris klasszikusok (Budapest: Osiris, 2003), 1126.

ban, ahol meg tudják ítélni, és ha a professzorok igazolják a hitelességét, vége is van a vitának.”¹¹⁸

A fordításnak számos definíciója létezik, de az általában szerepel bennük, hogy a fordítás feltételez egy eredetit, mely időben megelőzi. Ez a fogalmi keret azonban nem mindig alkalmazható. Gideon Toury radikálisan célnyelvi kiindulású elmélete például megelőgszik a *feltételezett* fordítás fogalmával és az ún. pszeudo-fordításokat is a deskriptív vizsgálódás körébe vonja, hiszen „amíg az ezekkel kapcsolatos misztifikáció el nem oszlik, a kultúrán belüli működésük nem tér el attól, ahogyan a valódi fordítások működnek”.¹¹⁹ Toury szerint a pszeudo-fordítás sokszor a legjobb módja egy kultúra megújításának,¹²⁰ míg Emily Apter azt emeli ki, hogy a pszeudo-fordítás azt a megbízhatatlanságot teszi láthatóvá, amely a fordításnak általában is konstitutív jellemzője: hogy soha nem lehet képes az eredeti leképezésére.¹²¹ Az *Osszián* Toury és Apter számára is lényeges példa, de Macpherson művének fordításméleti vonatkozásaival eddig a legalaposabban Gaudi Kristmannsson foglalkozott, aki az „eredeti nélküli fordítás” fogalmát használja, mely nála „az idegennek egy saját eredetivé való szándékolt transzformációját” jelenti.¹²²

A jelen tanulmány mindenek nyomán, mégis ettől kissé eltérően azt javasolja, hogy az *Ossziánt* olyan különleges fordításnak tekintsük, amely nem követi, hanem *létrehozza* a saját eredetijeit, ennek pedig, úgy tűnik, feltétele egy lefordíthatatlan „őseredeti” tételezése. Amint arról már Fábíán Gábor is beszámolt, a szövegeket övező viták hatására a Skót Felföldi Társaság (Highland Society of Scotland) különbizottságot alakított az ügy kivizsgálá-

¹¹⁸ „If the poems were really translated, they were certainly first written down. Let Mr. Macpherson deposit the MS in one of the colleges at Aberdeen where there are people who can judge; and if the professors certify the authenticity, then there will be an end of the controversy.” BOSWELL, *Journal of a Tour to the Hebrides...*, 63.

¹¹⁹ Gideon TOURY, *Descriptive Translation Studies – and beyond*, Benjamins Translation Library 4 (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1995), 34. (Saját fordítás.)

¹²⁰ TOURY, *Descriptive Translation Studies*, 40–52. („Excursus A: Pseudotranslations and Their Significance”).

¹²¹ Emily APTER, „Translation with No Original: Scandals of Textual Reproduction,” in *Nation, Language, and the Ethics of Translation*, ed. Sandra BERMANN and Michael WOOD, Translation/Transnation, 159–174 (Princeton: Princeton University Press, 2005), 163.

¹²² Gaudi KRISTMANNSSON, *Literary Diplomacy: I: The Role of Translation in the Construction of National Literatures in Britain and Germany; II: Translation without an Original* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2005), 1:2. Lásd még Ana Maria GARCIA BERNARDO, „Pseudotranslations before and after Ossian: The subversive potential for European culture”, in *Ossian and National Epic*, 73–86.

lására, és hosszú kutatás után – 1805-ben, már Macpherson halála után kiadott jelentésében – arra a következtetésre jutott, hogy bár valóban létezett ossziáni hagyomány a felföldön, a gael nyelvű előzményeknek alapvetően különbözniük kellett a megjelent szövegektől, mi több, jellegzetességeiket angol prózaszöveg *nem is lehetne* képes reprodukálni.

Az összes gaelül tudó szakteknitely – írja Susan Manning – egyetértett abban, hogy a fordítás – bármilyen fordítás – csupán csak távolról közelítheti meg az eredeti eposz nagyszerűségét, mely képzeletükben továbbél.¹²³

Ami nagyjából azt jelenti, hogy létezik ugyan eredeti, ám külső szemlélő számára hozzáférhetetlen, a fordítás pedig ennek *elárulásával* ér fel.¹²⁴ Az utólagos eredetik megalkotása – avagy a retroaktív múltformálás, ahogyan Ács Pál más összefüggésben nevezi – ebből az alapállásból vehette igazán kezdetét.¹²⁵ A Londoni Felföldi Társaság (Highland Society of London) égisze alatt Robert Macfarlan 1807-ben kiadja a gael „eredetiket”, nagyrészt azon töredékek alapján, melyeket Macpherson – Howard Gaskill kifejezésével – „mű-gael nyelven” (synthetic Gaelic) korábban hamisított.¹²⁶ Am erre az esetre is igaz, amit Ács a „hamisítók”-ról megjegyvez: „olyan írásos bizonyítékokat kívántak létrehozni, amelyek meggyőződésük szerint léteztek, vagy ha nem, létezniük kellett volna!”¹²⁷ Ebben a több értelemben is hiánypótló kiadásban a főszöveg helyesírása az 1767-es gael Újszövetséget követte, míg tudományos státusát a kötetben helyet kapó teljes latin fordítás adta meg, de szerepelt benne Cesarotti eredetileg olaszul írt esszéje is – mindez jól mutatja, hogy Osszián milyen jelentős szereplője lett a 19. század eleji *világirodalomnak*.¹²⁸

¹²³ Susan MANNING, *Fragments of Union: Making Connections in Scottish and American Writing* (Basingstoke: Palgrave, 2002), 170.

¹²⁴ A Felföldi Társaság jelentéséről és a fordításról mint árulásról lásd Howard GASKILL, „Introduction: 'Genuine poetry... like gold'”, in *The European Reception of Ossian*, 1–20, 10.

¹²⁵ A retroaktív múltformálásról lásd Ács Pál, „Isten haragja – magyarnak példája: A hun történet két értelmezése”, in Ács Pál, *Átszítált idő: Tinóditól Tandoriig*, 149–172 (Budapest: Kalligram Kiadó, 2014), 166–172. „Pseudo-ossziáni” versek már korábban és más szerzőktől is megjelentek, pl. Edmund von Harold tollából, akinek *Neu-entdeckte Gedichte Ossians* (1787) című kötetéből Batsányi is fordított. Lásd HARTVIG, „Ossziáni fordítások...”, 635.

¹²⁶ GASKILL, „Introduction”, 3.

¹²⁷ Ács, „Isten haragja – magyarnak példája”, 168.

¹²⁸ A kiadvány teljes címe: *The Poems of Ossian, in the original Gaelic, with a literal translation into Latin by the late Robert Macfarlan, A.M. Together with a dissertation on the authenticity of the*

A művet hamarosan németre is lefordították: Christian Wilhelm Ahlwardt 1811-ben adja ki *Die Gedichte Oisian's* című kötetét, melyben már az új gael „eredeti” alapján *korrigálja* Macpherson-t; többek közt *rekonstruálja* a kelta versmértéket, amit az angol prózaszöveg vétkes hanyagsággal felszámolt.¹²⁹ Ez a német kiadás volt az alapja Fábíán Gábor 1833-as teljes fordításának, melynek előszavában Ahlwardtról azt írta:

egyenesen az első kútfőből, az eredeti gael nyelvből, és pedig kritikai szellemmel 's szabattossággal dolgozott. Ő Macpherson' sokféle botlásait nemcsak keményen megróvta, de egyenként ki is igazgatta.¹³⁰

A német szöveg tehát bizonyos értelemben még eredetibb, mint az angol vagy a gael, Ahlwardt pedig Fábíán szerint nem más, mint „Osián' munkáinak hív helyreállítója”.¹³¹ Szilágyi István 1847 áprilisában ezt a fordítást ajánlotta Aranyknak:

Ismeri e Fábíán G[ábor] Osián-át. Azok ám „Nép-éposz” – komoly nemben. Nem volna vesztett idő azok bő ismerete. Kell-e, k[edves] b[arátom]. – Emlékszem Herder-nek egy Vergleichungjára Homer s Osián közt. Vázolatban közölhetném. De maga Osián is megvan a szigeti könyves boltban. Azért jutott ez épen eszembe, mert Árpád koráról szólott k[edves] b[arátom]; a két *korszellem v. rajz* közt, patriarchalis oldalt tekintve, nagy nagy a hasonlatosság...¹³²

Fábíán igényes, háromkötetes műve valóban „Nép-éposz – komoly nemben”; nemcsak, hogy tartalmazza Herder „Vergleichung”-jének kivonatát, de egyenesen a romantikus historizmus lázában ég. Ahogyan Margócsy István kifejtette, míg Kazinczy radikálisan kísérleti *Osszián*-fordításai voltaképpen egy kitalált nyelven szólalnak meg, addig Fábíán a hitelességre törekszik,¹³³ úgy

poems, by Sir John Sinclair, bart. And a translation from the Italian of the Abbé Cesarotti's Dissertation on the controversy respecting the authenticity of Ossian, with notes and a supplemental essay, by John M'Arthur, LL.D. Published under the sanction of the Highland Society of London (London: W. Bulmer and Co., 1807). Lásd GASKILL, „Introduction”, 3. Cesarotti szerepéről nemcsak az ossziáni, de a délszláv „naiv eposz” európai recepciójában lásd LEERSSEN, „Oral Epic: A Nation Finds a Voice”.

¹²⁹ Christian Wilhelm AHLWARDT (ford.), *Die Gedichte Oisian's*, 3 vols. (Leipzig: Göschen, 1811).

¹³⁰ FÁBÍÁN, *Oisian' énekei*, 1 :xix.

¹³¹ Uo., 1 :xviii–xix.

¹³² Szilágyi István Arany Jánosnak, Sziget, 1847. ápr. 9., in ARANY, *Levelezése (1828–1851)*, 79–83, 80.

¹³³ MARGÓCSY, „Kazinczy Osszián-fordítása...”, 420.

is mondhatnánk, ki akarja találni (magyarul) az eredetét. Elveti például a Macpherson által használt tulajdonneveket, és mintája, Ahlwardt alapján az „igazi” kelta alakokkal helyettesíti őket – magyar átírásban. De kifejleszt egy sajátos verselést is, a „dactylicus katalektikus Trimeter”-t, külön variációs rendszerrel, hogy a hősköteményeket eredeti szépségükben mutathassa meg az olvasónak. Ahogyan magáról írja: „a’ fordításoknál nekem is törvényem, verset versben és prósát prózában adni”.¹³⁴ Blair és mások nyomán pedig már az előszóban felrajzolja azt az ősi, patriarchális, büszke világot, melyet a költeményekből megismerhetünk.

Nem hiszem, hogy véletlen, hogy Szilágyinak erről a világról Arany ötletei jutottak az eszébe. Hogy Arany már korábról is ismerte az *Ossziánt* valamilyen formában, arra elég bizonyíték *Az elveszett alkotmány* később törölt, ironikus jegyzete. Petőfivel való levelezése is többször említi (Petőfi ebben az évben fordítja le az *Oithónát* ajándékuul Szendrey Júliának és írja meg a *Homér és Ossziánt*). 1847 februárjában (Homér és Osszián érintésével) Arany Petőfinek is felveti a tervet:

Ha én valaha népies epos írására vetném fejemet : a fejedelmek korából venném tárgyamat. Festeném a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak,... a fejedelmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők közt.¹³⁵

Ez bizony eléggé úgy hangzik, mint a Macpherson által megrajzolt és Európaszerte szorgalmasan fordított „vad” (és nem „barbár”) ősi kelta társadalom képe, a maga már-már demokratikus berendezkedésével – bár ettől függetlenül is elképzelhető. De *A magyar irodalom története rövid kivonatban* vagy a *Naiv eposzunk* is tartalmaz olyan szövegrészeket, ahol Arany elképzei az Árpád-kor hősies magyarjait, az elvárhatónál fejlettebb jogrend-

¹³⁴ FÁBIÁN, *Osian' énekei*, 1 :xix. Ehhez Arany fordítói elvei is elég közel állnak, ahogyan Tomori Anasztáznak 1858. nov. 17-én írt levelében Shakespeare kapcsán felvázolja őket: „vers verssel, ha lehet ugyanannyi sorral, adassék vissza”. Arany János Tomori Anasztáznak, Nagy-Kőrös 1858. nov. 17., in ARANY, *Levelezése (1857–1861)*, 245–246, 246.

¹³⁵ Arany János Petőfi Sándornak, Szalonta, 1847. febr. 28., in ARANY, *Levelezése (1828–1851)*, 58–60, 59.

jükkal,¹³⁶ nőikkel szembeni lovagias tiszteletükkel,¹³⁷ valamint feltehetően virágzó költészetükkel, amikor még „költők egész raja, osztálya létezett, mely az énekszerzést szakmányul üzte.”¹³⁸ Nehéz itt nem a bárdokra gondolni, akik Fábrián szerint „mint dicsőség’ s halhatatlanság’ osztogatói, nagy tisztelettel illettettek, hadban békében szükségesek lettek, és köz költségen tartattak”,¹³⁹ énekeik pedig „úgy mentek [...] szájról szájra, apákról fiakra, s fiakról az unokákra”.¹⁴⁰ Arany egyébként magától értetődő természetességgel „bárdoknak” is nevezi a feltételezett magyar énekmondókat.¹⁴¹

Az a történelemszemlélet, amelyet Blair-nél és körénél láthattunk, talán szintén kitapintható a *Naiv eposzunk* szövegében. Retorikai előadásaiban a skót kritikus hosszan értekezik arról, amit a képzelet korának nevez, amikor a költők stílusa szenvedélyes, szaggatott, drámai volt – azonban „minél nagyobb tökéletességre lépett a’ társaság”, vagyis a társadalmi berendezkedés, a képzelet „annál kevesebb mértékben uralkodott az embereken”. „Az értelem hovatovább több ‘s a’ képzelődés kevesebb gyakorlást talált.”¹⁴² De idézhetjük Szontagh Gusztávot is, aki a Blair kapcsán kirobbant vitában így fogalmaz: „Minden nemzeteknél előbb fejlődik ki a költészet, mint a tudomány, mert előbb fejlődik az érzemény és képzelődés, mint az ész [...] így az eposz, líra és rege igazi korszaka népek fiatal kora”.¹⁴³ A *Naiv eposzunk* zárlatában Arany ugyanebben a gondolatrendszerben mozog, amikor ezt írja: „Az értelemnek

¹³⁶ A jogrendről: „*Polgári szerkezete* a régi magyaroknak patriárcchai volt. Több törzsre lévén oszolva, mindenik törzsnek vagy nemzetségnek volt egy külön feje, ki azt kormányozta. Csak midőn etelközi lakásukat el akarák hagyni, akkor választottak egy fővezért, kire a főhatalmat *szerződés* mellett ruházták. E szerződés s a pusztaszeri nemzetgyűlés veték meg alapját a nyolcszázados magyar alkotmánynak s oly politikai érettségre, oly magos értelmiségre mutatnak, milyennel gyűlevész nomádnép nem birhat.” ARANY, *A magyar irodalom története...*, 449.

¹³⁷ ARANY, *A magyar irodalom története...*, 450. A nők tisztelete az ősi keltáknak tulajdonított erény az ossziáni szövegekben, például Fábrián Gábor előszavában (FÁBIÁN, *Osian’ énekei*, 1:xxvii).

¹³⁸ ARANY, *Naiv eposzunk*, 265.

¹³⁹ FÁBIÁN, *Osian’ énekei*, 1:vii.

¹⁴⁰ Uo., 1:ix–x.

¹⁴¹ „Nem méltán követelhetni-e, hogy e bárdok énekei gyakorlott fül, négy-öt évtizeddel később, ne türte legyen a laza históriákat; hogy századok lefolytán kerekké görgetett magyar eposz ne súlyedt legyen oly egyszerre teljes formátlanságba?” ARANY, *Naiv eposzunk*, 267–268.

¹⁴² BLAIR, *Rhetorikai és esztetikai leczkái*, 1:118.

¹⁴³ SZONTAGH, „Eposzi és drámai kor...”, 336.

ez idő előtti fölülkerekedése a képzelmen, okozta szerintem, hogy *irott* költészetünk mindjárt eleve különvált a népiestől, lenézte, megtagadta ezt”.¹⁴⁴

Arany külön figyelmet fordított az írásbeliség problémájára: arra, hogy a korai krónikások miért nem jegyezték le többet a szóbeli hagyományból, illetve hogy miért torzították el szükségszerűen, amit lejegyeztek/lefordítottak. Egészen odáig merészkedik, hogy felveti, az írásos emlékek *hiánya* következtetni enged a szóbeli eredetik bizonyos tulajdonságaira:

De ki hinné, hogy éppen az a körülmény, miszerint a XVI. század nem ismerte, vagy nem méltányolta, elfeledte, – gyaníttatja velünk ez énekek költőiségét. Minél közelebb visszük őket a szorosán úgynevezett *néphez*, annál több okunk van föltenni, hogy költői idomban nyilatkoztak.¹⁴⁵

A gondolatmenet nem annyira szokatlan, ha a késő felvilágosodás jellegzetes történetfilozófiai eljárásának, a „feltevéseken alapuló” történetírásnak (conjectural history) a kontextusába helyezzük,¹⁴⁶ hiszen ezek a spekulatív narratívák éppen az empirikus bizonyítással nem vizsgálható problémák (pl. a nyelv vagy az írás eredete) végiggondolását tették lehetővé Adam Smith, Blair és mások írásaiban. A szóbeliség/írásbéliség kérdése Blair retorikájának illetve az *Ossziánnak* is az egyik alapproblémája volt; Macpherson a *Fingal*hoz írt értekezésében kiemelte, hogy az északi népeknél az írás elterjedése előtt szájhagyomány útján maradt fenn az ősi költészet, melynek formai jegyei a megjegyezhetőséget szolgálták.¹⁴⁷ A kelták mellett például a germán törzsek is így őrizték hagyományaikat, ám az írásbéliséggel megszakadt ez a folyamat:

A germánoknak ez a szóbeli krónikája még a nyolcadik században sem merült feledésbe, és valószínűleg a mai napig megmaradt volna, ha nem jelenik meg a tanultság [learning], mely mindent mesésnek [fabulous] tart, amit nem foglaltak írásba.¹⁴⁸

¹⁴⁴ ARANY, *Naiv eposzunk*, 273.

¹⁴⁵ ARANY, *Naiv eposzunk*, 268.

¹⁴⁶ A szakkifejezés fordítását Kontler Lászlótól vettem át; lásd KONTLER László, „Hume, a történetíró: Felvilágosult elbeszélés, az ember tudománya és szkeptikus hazafiasság”, *Magyar Filozófiai Szemle*, 56, 1. sz. (2012): 26–42, 31–32.

¹⁴⁷ MACPHERSON, „A Dissertation concerning the Antiquity...”, 49.

¹⁴⁸ „This oral chronicle of the Germans was not forgot in the eighth century, and it probably would have remained to this day, had not learning, which thinks every thing, that is not committed to writing, fabulous, been introduced.” MACPHERSON, „A Dissertation concerning the Antiquity...”, 45–52, 50. Vö. GASKILL, „Introduction”, 8.

A külvilágtól elzárt területeken működő skót bárdok szerencséje ezek szerint éppen az írásbeliség és a tudományos gondolkodás viszonylag kései elterjedése volt. Ezzel szemben Aranynál a magyarok esetében „a korai kritika dere hagyományos költészetünk virágait fonnyasztá el, midőn a történetből száműzni akar vala minden regeszerűt.”¹⁴⁹ A krónikákban, például Anonymusnál, így már csak nyomai villannak át az elérhetetlen eredetieknek¹⁵⁰ – mondhatjuk úgy is, ezek a szerzők „tudós naivság”-ukban¹⁵¹ rosszul fordították latinra a magyar nép alkotásait. És talán az *Osszián* is vezette arra Aranyt, hogy itt-ott megpróbálja „visszafordítani” a lejegyzett mondát a magyar vers nyelvére és létrehozni egy új eredetit, mint például a *Keveháza* esetében, amikor szűkszavú krónikákból kiindulva, de egyébként „Terra incognitán” járva,¹⁵² megírja a kobzos énekét, mely drámai, szaggatott, tele megszemélyesítéssel és más merész költői képekkel, ahogyan azt egy ősi költeménytől akár Blair is elvárhatta volna.

Az *Osszián* egyértelmű hatását mindezekben nehéz lenne bizonyítani, már csak azért is, mert nem egyetlen kiinduló szövegről van szó, hanem egy több nyelven zajló diskurzusról, mely kezdettől fogva számos műfajban, a verstől a kritikáig, fordításokon, vitákon és sokszor egyszerű kliséken keresztül bontakozott ki. E diskurzus szemléletformáló ereje a *Hasanaginica* kiadásától a *Kalevaláig* kimutatható,¹⁵³ és a magyar irodalomban is régóta jelen van. Mégis, a magyar „naiv eposz” keresése szempontjából különösen tanulságos az ossziáni párhuzamok és problémák vizsgálata, mivel Arany gondolkodásmódjának, sőt talán költői eljárásainak némely sajátossága is újraértelmezhető ebben a kontextusban. Ezzel nem azt akarom sugallni, hogy Arany ne vette volna észre az *Osszián*mal kapcsolatos kritikus kérdéseket. Ellenkezőleg, *Az elveszett alkormánytól* kezdve úgy tűnik, hogy leginkább

¹⁴⁹ ARANY, *Naiv eposzunk*, 273. Lásd még Arany 1860-as megfogalmazását: „Mihelyt egyszer nálunk az író tollat vőn kezébe, azonnal szakított a néppel, s hagyományait csak szükségből, írott bizonyíték hiányában s akkor is minden költői jellemből kivétközvetve fogadta el. Csak azt írta le, a mi neki valószínűnek látszott. Így lőn, hogy írott költészetünk merőben elszakadt a néptől. Könyvből írták könyvbe.” ARANY, *Régi dán balladák*, 22.

¹⁵⁰ „Krónikásaink, minden józanságuk dacára sem tehetik, hogy át ne villantsák ottan-ottan a költői forrást, melyből gyakran merítenek.” ARANY, *Naiv eposzunk*, 270.

¹⁵¹ Uo.

¹⁵² Arany Tompának írja a műről 1852. dec. 1-én: „Terra incognitán akarok járni; bezegg, ha megint *eltévedek!*” Arany János Tompa Mihálynak, Nagy-Kőrös, 1852. dec. 1., in ARANY, *Levelezése (1852–1856)*, 122–125, 123.

¹⁵³ A *Hasanaginica* kiadástörténetéről és az *Osszián*mal való kapcsolatáról, valamint általában a „szóbeli eposz” európai konstrukciójáról lásd LEERSSEN, „Oral Epic...”.

ezek érdekelték. Ám – talán „tudós naívság” hiányában – még a kétségek felmerülte után is kritikai és költői reflexióra érdemesnek tartotta Macpherson művét. Jó példa erre, ahogy 1861-ben az *Irányok* első részében még egyszer átgondolta a hitelesség kérdését:

Macpherson kiad a múlt században némi sajátságos költeményeket, már akár igazi akár ál Ossiánt: s ím egy egész Ossián-irodalom áll elő. Vajjon e költemények azért váltak-e korszerűekké, mert a XVIII. és III. század szelleme közt valami nagy rokonság létezett? nemde inkább a genie gyakorolta varázsát?¹⁵⁴

Nem kell két korszaknak hasonlónak lennie ahhoz, hogy az egyik költészete inspirációt jelentsen a másik számára. Hogy a „genie” azé az Ossziáné, aki „századok múlva támad föl mintegy halottjaiból”, vagy valaki másé, esetleg névtelen alkotóké, az ebben az összefüggésben másodlagos. Akárki is a szerző, irodalmi hangja legyőzi a távolságokat és további alkotásokat generál. Amit Arany itt észrevesz, az a szövegek már-már varázslatos megsokszorozódása, Ossziánnak „Ossian-irodalom”-ként való létezése, melyben az eredet(i) többé nem kimutatható.

¹⁵⁴ ARANY János, *Irányok*, in ARANY, *Prózai művek* 2, 154–170, 156.